

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

LEYLA MİRHƏSƏN QIZI CƏFƏROVA

BƏDİİ MƏTNİN STRUKTUR-SEMANTİK TƏŞKİLİNDƏ
SABİT SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN ROLU

5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2013

Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin üslubiyyatı və nitq mədəniyyəti kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Rəsmi opponetlər:

İlham Mikayıl oğlu Tahirov
filologiya üzrə elmlər doktoru

Əzizxan Vəli oğlu Tanrıverdiyev
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Tofiq Müzəffər oğlu Hacıyev
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı təşkilat:

Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi və rus dilçiliyi və İngilis filologiyası kafedraları

Müdafiə “_26_” _12_ 2013-cü il tarixdə saat “____”-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ1143, H.Cavid prospekti, 31, V mərtəbə,
Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “____” _____ 2013-cü ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə elmlər doktoru

N.F.Seyidəliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Dissertasiya bədii mətndə sabit frazeoloji və qeyri-frazeoloji sintaktik birləşmələrin tədqiqinə həsr edilmişdir. Mövzunun aktuallığı sabit sintaktik birləşmələrin mətn quruculuğunda rolu ilə əlaqədar problemlərin tədqiqi, eləcə də müəyyən informasiyalar toplusunun adresanta ötürülməsində onların rolunun müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır. İnformasiyanın daşıyıcısı kimi dil sistemində müxtəlif leksik və qrammatik əlaqə vasitələri mövcuddur və bunlar mətnin tərtibində xüsusi rol oynayır. Belə vasitələr içərisində sabit sintaktik birləşmələr ünsiyyət zamanı özünün fəallığı ilə seçilir. Bunu nəzərə aldıqda, göstərilən leksik əlaqə vasitələrinin hansısa bir mətn çərçivəsində işlədilməsinin tədqiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu isə öz növbəsində dilin, eləcə də dil və mədəniyyət arasında qarşılıqlı əlaqələrin təbiəti və mahiyyəti haqqında elmi təsəvvürlərin genişlənməsinə səbəb olur, mətn quruculuğunun hələ də araşdırılmamış həlqələrindən birini üzə çıxarır.

Sabit sintaktik birləşmələr problemi konkret cəmiyyətin dil mədəniyyəti və dünyagörüşü ilə bağlıdır və həm müxtəlif fənlərarası tədqiqatlar, həm də dilçiliyin özü üçün maraqlıdır. Sabit söz birləşmələri dil vahidi kimi öyrənildikcə, onun funksional və üslub tipləri ayırd edildikcə, məlum olur ki, yenicə inkişaf pilləsinə qədəm qoymuş mətn dilçiliyinin problematikasi təsəvvür edildiyindən də əhatəlidir.

Biz sabit sintaktik birləşmələri cəmiyyətin düşüncə tərzii ilə müəyyən edilən həqiqətin hansısa modelinə uyğun gələn dil fenomeni kimi başa düşürük. Belə birləşmələr müəyyən dil vahidi şəklində qeydə alınmış məlum yeniliyi artıq başqa forma və məzmununda ifadə edə bilir və bu zaman onun dünyanın dil mənzərəsinin yaranmasındakı rolu son dərəcə əhəmiyyət kəsb edir. Sabit sintaktik birləşmələr mətndə əks olunan reallığın dərki, ətraf dünya ilə qarşılıqlı əlaqə təcrübəsini yaranan vasitə kimi çıxış edir. Mətndə pragmatik və emosional effektin artırılması məqsədi ilə frazeoloji və qeyri-frazeoloji söz birləşmələrindən çox geniş şəkildə istifadə olunur. Qeyd edək ki, mətn müəyyən bir mədəni kontekstdə mövcuddur, başqa sözlə desək, o, müəyyən dil – təfəkkür mədəniyyəti çərçivəsində yaranır və bu mədəniyyətin dəyərini əks etdirir. M.Qayıbovaya görə, “mətnin öyrənilməsi üçün daha faydalı yanaşma mətnin linqvistik və kul-

turoloji mahiyyətini nəzərə alan kompleks yanaşmadır”.¹

Hazırda mətn dilçiliyi mətnlərin formalaşması, strukturu, tipologiyası, eləcə də ünsiyyət prosesində mətn funksiyalarını müəyyən edən linqvistik və ekstralingvistik səbəbləri tədqiq etməklə məşğul olur. Burada xüsusi diqqət mətnlərin tipologiyasına, yəni funksional üslubların müvafiq janrlarda reallaşmasına və nəticə etibarilə janrların diferensiasiyasına, müxtəlif tipli mətnlərin janr formalarının ayrılmasına yönəlir. Janrların bu cür fərqlənməsində isə dil vasitələri mühüm rol oynayır. Məsələn, mətndə terminlərdən, sitatlardan, neytral üslubdan geniş istifadə olunması həmin mətnin elmi əsər olduğunu göstərsə, çoxsaylı idiomlardan, zərbi-məsəl və atalar sözlərindən, emosional-ekspressiv leksikadan yalnız ədəbi-bədii mətnlərdə istifadə edilir.

Mətn dilçiliyi sahəsində son tədqiqatlar mətnin təhlilinə çoxaspektli yanaşma ilə səciyyələnir. Mətni forma və məzmunun vəhdəti kimi nəzərdən keçirən dilçilər onun hər bir aspektinin ayrı-ayrılıqda təsvirini mətnin təbiətinin daha dərinədən başa düşülməsi vasitəsi hesab edirlər. Nəticə etibarilə əhatə dairəsinin tamlığı və mətnin təhlilinin dərinliyi ilə fərqlənən həmin aspektlər üç əsas amilə – struktur (formal), semantik (məzmun) və kommunikativ (funksional) amillərə söykənir. Linqvokulturoloji informasiya vahidi kimi mətnin bütövlüyünü və semantikasını linqvistik, sosiokoqnitiv və etnokulturoloji əlamətlərin kompleksi təmin edir. Həmin əlamətlər arasında bizi ilk növbədə mətnin reallaşmasının dil vasitələri maraqlandırır.

Mətnin bütövlüyünün hansı dil vasitələri ilə reallaşmasına dair müxtəlif baxışlar vardır. Məsələn, belə bir fikir geniş yayılmışdır ki, birinci növbədə adlar vasitəsilə ifadə olunan anlayışlar mətnyaradıcı elementdir.² Digər bir fərziyyəyə görə, mətnin əsasını felilə koheziya təşkil edir.³ Nəhayət, daha geniş yayılmış nöqtəyi-nəzərə əsasən, bu rolu müxtəlif tipli leksik-qrammatik əlaqələndiricilər yerinə yetirir.⁴

Beləliklə, dissertasiya mövzusunun aktuallığı ilk növbədə dilçilik elminin mətnin hərtərəfli tədqiqinə, həmçinin onun formal və məzmun aspektlərinə xüsusi diqqətlə yanaşmasından irəli gəlir. Buna görə də dissertasiyada mətn vahidlərinin kommunikativ aspektdən öy-

¹ Гаибова М.Т. Текст и культура. Актуальные проблемы языка, литературы и методики их преподавания. Баку, 2008, с.84.

² Бахтин М.М. Проблемы текста. Вопросы литературы. 1976, № 10.

³ Смирницкий А.И. Древнеанглийский язык. М., 1955.

⁴ Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 1998.

rənilməsinə və onların rolunun mətnin konstruktiv elementi kimi müəyyən olunmasına böyük əhəmiyyət verilir. Bu cür elementlərə aid olan frazeoloji və qeyri-frazeoloji birləşmələrin tədqiqi məhz xüsusi yanaşma tələb edir. U.Ekonun da qeyd etdiyi kimi, “əgər mətn yarana və şərh oluna bilirsə, bu, leksik işarələrin özlərinin başa düşüldüyü semantik səbəbdən meydana gəlir”.¹ Mətnin təhlil dərinliyinin formal, məzmun və funksional amilləri isə sözlər korpusu və həmin sözlərin əmələ gətirdiyi sabit sintaktik birləşmələrdir (sabit söz birləşmələri və sabit cümlələr, bəzən hətta sabit cümlələr kompleksidir). Mətn dilçiliyi təkcə sözlərin deyil, həm də sabit sintaktik birləşmələrin, xüsusən də onların çox işləndiyi bədii mətndə linqvo-semantik rolunu öyrənməlidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Bu tədqiqatın məqsədi sabit sintaktik birləşmələrini mətnin strukturundakı mühüm məna komponentləri kimi hərtərəfli tədqiq etməkdir. Həmin məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı məsələləri həll etmək zəruridir:

- sabit sintaktik birləşmələrə aid anlayışı dilçilik elminin müasir inkişaf səhiyyəsi baxımından müəyyənləşdirmək;
- daha çox müqayisəli planda olmaqla, frazeoloji və qeyri-frazeoloji söz birləşmələrinin hərtərəfli təhlilini vermək;
- mətnin yaranması prosesində frazemlərin rolunu aşkarlamaq və təhlil etmək;
- mətnin yaranması prosesində qeyri-frazeoloji söz birləşmələrinin struktur və üslubi xüsusiyyətlərini meydana çıxarmaq;

Tədqiqatın obyektini sabit sintaktik birləşmələrinin köməyi ilə qurulmuş requlyar və fakültativ tərkib hissələrindən ibarət olan bədii mətnlər, daha dəqiqi, mikro-mətnlərdir.

Tədqiqatın predmetini bədii mətnin struktur-semantik təşkilində sabit söz birləşmələrinin mətnyaratma funksiyasının araşdırılmasından əldə olunan nəticələrin ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyanın elmi yeniliyi hər şeydən əvvəl, dəqiq sərhədlər çərçivəsində mətnin (bədii mətnin) hüdudlarının müəyyənləşdirilməsi fonunda linqvistik və ekstralingvistik ünsiyyət formaları və ünsiyyət konteksti nəzərə alınaraq sabit sintaktik birləşmələrin struktur və məna funksiyalarının təhlil olunması ilə

¹ Эко У. Роль читателя. М., 2005, с.37.

bağlıdır. Mətnə semantik və mədəni amillərin nisbətində, eləcə də bir dil hadisəsi kimi dilin ən güclü ifadə vasitələrindən olan frazeoloji birləşmələrin distribusiyasının üzə çıxarılmasına xüsusi diqqət yetirilir. Məhz bu dissertasiya işində ilk dəfə olaraq, adresantın (bədi əsər müəllifinin) ünsiyyət prosesində düşünülmüş surətdə sabit sintaktik birləşmələrdən istifadə etməsi ilə yaranan üslubi effektin, kontekstlə frazeoloji və qeyri-frazeoloji birləşmələrin qarşılıqlı təsirindən yaranan mexanizminin və danışıq aktında ifadə vasitəsi kimi istifadə olunan sabit dil vasitələrinin səmərəliliyindən bəhs olunur və müvafiq xüsusiyyətlər təhlilə cəlb edilir.

Tədqiqatın metodları. Sabit söz birləşmələrinin mətnin qurulduğu anda aparıcı məna komponentləri kimi əsas xüsusiyyətlərini linqvistik aspektdə araşdırmaq üçün linqvistik təsvir, müqayisəli-qarşılaşdırma, modelləşdirmə, funksional və komponent təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti kimi mətn dilçiliyinin əsas sahələrindən biri olan və Azərbaycan dilçiliyində işlənməmiş bir məsələyə – dil vahidlərinin iştirakı ilə mətnin qurulması və anlaşılması məsələsinə dair müddəaları qeyd edilə bilər. Həmin nəzəri müddəaların ayrı-ayrı məqamlarına söykənərək, sabit sintaktik birləşmələrə dilçilik baxımından qeyri-ənənəvi üsulla yanaşmaq yolu ilə, insanlara və bütün cəmiyyətə xas olan düşüncə tərzinin mahiyyətini və mənbələrini müəyyənləşdirmək və bu kontekstdə dünyanın dil xəritəsini tərtib etmək olar.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyətinə gəlincə, qeyd etmək lazımdır ki, dissertasiya işində əldə olunmuş nəticələrdən bu istiqamətdə aparılacaq yeni tədqiqatların yazılmasında, ümumiyyətlə, mətn dilçiliyində, koqnitiv dilçilikdə, tərcümə nəzəriyyəsində, xarici dillərin tədrisində, bu sahədə dərs vəsaitlərinin tərtibində, eləcə də müasir dilçiliyin bir sıra digər sahələrində istifadə etmək olar.

Müdafiəyə çıxarılan müddəalar. Tədqiqat prosesində aparılmış araşdırmalar və əldə olunmuş nəticələr müdafiəyə təqdim etmək üçün aşağıdakı müddəaları formalaşdırır:

- müəyyən dil vahidlərinin mahiyyətinin təsvir və şərh üçün sintaktik imkanların məhdudluğunu nəzərə alaraq, kommunikativ situasiyaların araşdırılmasında qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün nəzərdə tutulan dil hadisəsinin mətn səviyyəsində öyrənilməsi məqsəddəyğündür, çünki bu, dilin sabit sintaktik birləşmələri haqqında nəzə-

ri konsepsiyanın genişləndirilməsinə və onların istər şifahi, istərsə də (daha çox) yazılı ünsiyyətdə iştirakını müəyyən etməyə imkan verir;

- məlumdur ki, “sabit söz birləşmələri” termini həm ismi (nominativ), həm də feli (predikativ, kommunikativ) sözləmləri əhatə edir. Digər tərəfdən, dildə daha qapalılığı ilə fərqlənən və bitmiş bir fikri ifadə edən cümlə şəklində üzə çıxan sabit birləşmələr də vardır ki, bu fakt “sabit söz birləşməsi” anlayışından kənara çıxır: əslində cümlə formalı strukturların söz birləşməsindən fərqləndirilməsi vacibdir. Düzdür, mübahisələr nəticəsində cümlənin özünü də “bitmiş bir fikri ifadə edən sabit söz birləşməsi” adlandırmaq olar, ancaq bu halda dil sistemində hələ aktuallaşdırılmamış vəziyyətdə qeydə alınan nominativ və predikativ söz birləşmələri ilə dil sistemində əvvəlcədən aktuallaşdırılmış vahidləri eyniləşdirmiş oluruq ki, bu da təsnif prinsipini pozur. Bunun da nəticəsində qrammatikada “söz birləşmələri” və “cümlə” anlayışları bir-birindən fərqləndirilir. Bu isə həm söz birləşmələri, həm də cümlə şəklində təzahür edən eyni kateqoriyalı vahidlərin bir anlayış altında birləşdirilməsini mümkünsüz edir. Deməli, sabit sintaktik söz birləşmələri (məsələn, nominativ frazemlər) ilə sabit cümlələri bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Həm sabit sintaktik söz birləşmələri, həm də sabit cümlə isə sadəcə “sabit sintaktik birləşmə” (“sintaktik sabit söz birləşməsi” yox!) adı ilə əlaqələndirilə bilər;

- məlum olur ki, sabit sintaktik birləşmələr məcaziləşmə və ümumi bir məna kəsb etmə qabiliyyətinə görə frazeoloji və qeyri-frazeoloji vahidlərə bölünür. Belə vahidlərin struktur və anlam mənasının müxtəlifliyi onlardan hər birinin ayrı-ayrılıqda öyrənilməsinə şərtləndirir.

- sabit sintaktik birləşmələrin (frazemlərin) strukturundan asılı olmayaraq, (nominativ vahidlər) sözləri əvəz edə bildiyi halda, digər hissəsi (kommunikativ vahidlər) daha geniş anlam daşıyır. Bu səciyyə onlardan mətnin struktur-semantik təşkilində müxtəlif cür istifadə olunmasını şərtləndirir.

- qeyri-frazeoloji birləşmə kimi təqdim olunan sabit sintaktik vahidlər yalnız cümləşəkili olduqları üçün requlyar predikativliyi ilə fərqlənsə də və mətndənkənar şəraitdə ayrıca bir mikromətn kimi qəbul olunsa da, mətndə üzvlənə, komponentləri distant vəziyyət alaraq başqa sözlərlə sərbəst birləşmə yarada bilir və bu da daha böyük mətn parçasının struktur-semantik planda genişləndirilməsinə imkan verir.

- bədii mətndə işlədilmə xüsusiyyətinin zənginliyi hər bir frazeoloji və ya qeyri-frazeoloji birləşmənin struktur ölçüsündən və ümumi anlam genişliyindən asılıdır: belə sabit sintaktik birləşmələrin komponentlərinin sayı artdıqca onların mətnə işlədilmə variationaları da artır. Əlbəttə, burada mətnin yazıldığı dilin daxili qanunauyğunluqları da nəzərə alınmalıdır. Məsələn, ingilis dilində cümlədə sözlərin sırası əsasən sabit olduğu və yalnız nadir hallarda yerdəyişməyə məruz qaldığı halda, Azərbaycan dilinin cümlələrində sözlərin olduqca zəngin yerdəyişmə imkanları vardır. Buna görə də ingilis dilində hətta ən uzuntərkiibli sintaktik vahidlərin distant vəziyyətdə üzvlənməsi və bəzən komponentlərindən hansınınsa ixtisar edilməsi müşahidə olunduğu halda, onların inversiyasına yol verilmir. Məsələn, Azərbaycan dilində isə belə birləşmələr başqa cümlə üzvləri ilə daha rəngarəng əlaqələrə girir, üzvlənmiş komponentlər daha mütəhərrik mövqe tutur – bütün bunlar həmin dilin iltisacı quruluşu ilə izah edilir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Tədqiqat işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin üslubiyyatı və nitq mədəniyyəti kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat işinin ayrı-ayrı məqamları və əldə olunmuş nəticələr həm respublika daxilində, həm də respublika xaricində çap olunmuş məqalələrdə, həm də ayrıca nəşr edilmiş monoqrafiyada öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş elmi ədəbiyyat və mənbələrin siyahısından ibarətdir.

İŞİN QISA MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Sabit sintaktik birləşmələr və onların növləri” adlanan **birinci fəslində** “sabit sintaktik birləşmə” anlayışının “sabit sintaktik söz birləşməsi” anlayışı ilə müqayisədə həddləri müəyyənləşdirilmiş, onların frazeoloji və qeyri-frazeoloji birləşmələr kimi iki növü fərqləndirilmiş və həmin birləşmələrdən hər birinin tərkibləri qruplaşdırılmışdır. Məlum olduğu kimi, dilçilikdə “sintaktik birləşmə” anlayışının özü hər şeydən qabaq iki yerə ayrılır: sərbəst sintaktik birləşmə və sabit sintaktik birləşmə. Burada ənənəvi olaraq dilçilik ədəbiyyatında sərbəst sintaktik birləşmə kimi yalnız “sərbəst söz birləşməsi”, sabit sintaktik birləşmə kimi isə “sabit söz birləşməsi” götürülür. Məsələnin ən mühüm tərəfi birləşmənin mənası ilə əsaslan-

dırılır. Göstərilir ki, sərbəst söz birləşmələrindən fərqli olaraq, sabit birləşmələr məna tamlığına malik olur ki, bu da həmin birləşmələrin əsas əlamətlərindəndir.¹ Əslində isə burada birləşmə anlayışı tək cə semantik məna ilə deyil, həm də (daha çox) sintaktik strukturla əlaqəli tərzdə nəzərdən keçirilməlidir; axı “birləşmə” özü ilk növbədə məhz struktura aid məsələdir.

Sintaktik struktur nəzəriyyəsi sərbəst və sabit birləşmə anlayışları haqqında təsəvvürlərin də genişləndirilməsinə imkan verir. Belə ki, sərbəst birləşmə dedikdə, tək cə sərbəst söz birləşməsi deyil, ümumiyyətlə, danışıda həddləri sərbəst strukturlu cümləyə qədər gedib çıxan istənilən sintaktik birləşmə başa düşülür. Biz bir tərəfdən deyirik ki, sözlər bir-biri ilə birləşərək söz birləşmələri əmələ gətirir, ikinci tərəfdən isə deyirik ki, sözlər bir-biri ilə birləşir və cümlə əmələ gətirir (əlbəttə, sözlərin birləşməsindən yaranan sintaqmlar cümlə əmələ gətirir).

Bu məsələ ilə əlaqədar Y.Seyidov yazır ki, sözlərin əlaqələnməsi birbaşa cümlə də verə bilər. Predikativ söz birləşmələri adı ilə qeyd edilən cümlələr həm də söz birləşməsi adı ilə qəbul edilsə, sözlərin əlaqələnməsinin eyni zamanda həm söz birləşməsi, həm də cümlə əmələ gətirdiyi nəzərə alınmalıdır.²

Ancaq bunlardan heç biri dil vahidi kimi qeydə alınmır.

Eləcə də “sabit birləşmə ifadəsi həm də sabit söz birləşməsi anlayışını ehtiva etsə də, bu iki termin bir-birinə ekvivalent deyildir. Sabit birləşmə anlayışı daha geniş məna həcminə malikdir”.³ Dilçilik ədəbiyyatında bu məsələ hələ də öz qəti həllini tapmamışdır.⁴

Sabit sintaktik birləşmə dedikdə, danışıda hazır şəkildə işlədilən və məhz dil vahidi olan sabit söz birləşməsindən tutmuş sabit strukturlu cümləyə qədər bütün sintaktik birləşmələr başa düşülür. Sərbəst sintaktik birləşmədən fərqli olaraq, sabit sintaktik birləşmə quruluşuna görə ya tamamilə dəyişməz qalır, ya da tərkibindəki ayrı-ayrı leksik vahidlərin kiçik variasiyası ilə işlədilir. Sabit birləşmələr yalnız sözlərin bir-biri ilə sabit şəkildə birləşərək sabit söz birləşməsi

¹ Adilov M., Yusifov G. Sabit söz birləşmələri. Bakı, 1991, s.3; F.Veysəlli. Dilçilik ensiklopediyası. Bakı, 2008, s.99

² Seyidov Y. Dil sistemində söz birləşmələrinin yeri (Oxunmuş mühazirənin stenogramı). Bakı, 1964, s.5.

³ Adilov M., Yusifov G. Göstərilən əsəri, s.3-4.

⁴ Quirk R. A Grammar of Contemporary English. Longmann, 1997, p.119.

kimi, yaxud yalnız sözlərin bir-biri ilə sabit şəkildə birləşərək cümlə kimi formalaşması yolu ilə yaranır (sabit söz birləşmələrinin bir-biri ilə birləşib dildə cümlə şəklində sabit birləşmə əmələ gətirməsi, demək olar ki, müşahidə olunmur, bu yalnız nitqdə mümkündür).

Beləliklə, “sabit (sintaktik) birləşmə” anlayışı əslində “sabit söz birləşməsi” və “sabit cümlə” anlayışlarını özündə ehtiva edir.

Görünür, “sabit birləşmə” anlayışının çox vaxt “sabit söz birləşməsi” anlayışı ilə eyniləşdirilməsinin nəticəsidir ki, bu günə qədər atalar sözləri, zərbi-məsəllər, qanadlı sözlər və s. kimi sabit birləşmələrin dildə yerini müəyyənləşdirmək məsələsi dilçilikdə hələ də mübahisəlidir; onların əksərən cümlə şəklində təzahür edən strukturları və predikativliyi “sabit söz birləşməsi” kimi qəbul edilən frazeologiya sisteminə uyğun gəlmir, halbuki frazeologiya anlayışının özünü ilk növbədə “sabit söz birləşməsi” deyil, “sabit (sintaktik) birləşmə” kimi qəbul etmək lazımdır. Məsələ burasındadır ki, “frazeologiya” termininin kökündə “frazə” anlayışı durur. Frazə anlayışı özü əzəldən dilçilikdə mübahisə yaratmışdır. “Frazə” dedikdə, bir tərəfdən, ünsiyyət vahidi kimi çıxış edən ən kiçik nitq vahidi nəzərdə tutulur. Bu mənada “frazə” termini “cümlə” termini ilə üst-üstə düşür. Digər tərəfdən isə, “frazə” ən böyük fonetik vahid, xüsusi intonasiya vasitəsi ilə birləşən və başqa eyni cür vahidlərdən fasilə ilə ayrılan bitkin hökm deməkdir.¹ Məsələyə bu cür yanaşılması cümlə şəklində sabit birləşmələrin özünü də frazeologiya sisteminə daxil etməyə yol açır.

Sabit sovet dilçiliyində (xüsusilə, V.V.Vinoqradovun əsərlərində) söz birləşməsinin mənaca sözə ekvivalent olduğu, hər iki kateqoriyanın nominativ (adlandırma) funksiyaya malik olduğu sübut edilmiş və əksəriyyət tərəfindən qəbul edilmişdi. Sabit birləşmələrə həm söz birləşmələri (sabit söz birləşmələri), həm də cümlə şəklində danışmada eyni əsaslarla hazır şəkildə daxil edilən idiomlar, atalar sözləri, zərbi-məsəllər, hikmətli sözlər, qanadlı sözlər və s. də daxildir ki, bunlar nominativ yox, kommunikativ funksiyalı vahidlərdir. “Yalnız cümlə daxilində və cümlə vasitəsilə söz birləşmələri dilin kommunikativ vasitələri sisteminə daxil olur”.² Bu isə onu göstərir ki, kommunikativ

¹ Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов, М., 1976, с.513-514.

² Виноградов В.В. Избранные труды. М., 1975, с.231.

funksiya baxımından belə vahidlər “adi” frazeoloji söz birləşmələrindən daha əlverişli olub, danışıq aktında “daha hazır” şəkildə işlədilir.

Beləliklə, sabit birləşmə dedikdə, bir neçə (ən azı iki) sözün bir dil vahidi kimi birləşib, bütövlükdə vahid mənə və funksiyada işlənməsindən ibarət tərkib nəzərdə tutulur. Göstərilən xüsusiyyətinə görə “sabit birləşmə” anlayışı “söz birləşməsi” anlayışından fərqlənir: “söz birləşməsi” anlayışı “sabit birləşmə” anlayışının tərkib hissəsi kimi götürülür. Burada həm sabit söz birləşmələri, həm də sabit cümlələr bir ümumi kateqoriyada birləşdirilir.

Sabit söz birləşmələri özünün geniş tərtib üsullarına (komponentlərinin daha rəngarəng olmasına) görə sərbəst söz birləşmələrindən fərqlənir. Ümumi qənaətə əsasən, sərbəst söz birləşməsi iki (və daha artıq) müstəqil mənalı sözlərin qrammatik modellər əsasında birləşməsindən ibarət vahidə deyilir. Köməkçi sözlə əsas nitq hissəsinə məxsus sözün və ya iki (və daha artıq) köməkçi sözün birləşməsi sərbəst söz birləşməsi təşkil edə bilmir. Sabit söz birləşməsi isə həm də bu cür köməkçi ünsürlərin fəal iştirakı ilə formalaşa bilər.

Sabit və sərbəst söz birləşmələri bir-birini inkar edən vahidlər deyil və bir-biri ilə ziddiyyət təşkil etmir. Əksinə, tarixi inkişafda sabit söz birləşmələri sərbəst söz birləşmələrindən əmələ gəlmişdir. Bunun bir sıra səbəbləri ola bilər (birləşmənin məcazi mənə alması, dildə tez-tez işlənməsi, termin keyfiyyəti daşması və s.). Əslində sabit və sərbəst söz birləşmələri eyni qrammatik qanunlara əsasən əmələ gəlir.¹

Bir sıra hallarda sabit söz birləşməsi məhdud mənada götürülərək frazeoloji birləşməyə sinonim kimi işlədilir ki, bu da dəqiqləşdirilməlidir. Azərbaycan dilinin frazeologiyası haqqında tədqiqat apararı H.Bayramov yazır: “1. Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidləri həm də sabit söz birləşmələridir. 2. Dilimizdəki hər cür sabit söz birləşməsi frazeoloji vahid deyildir”.² Deməli, sabit söz birləşmələrinin özü də frazeoloji və qeyri-frazeoloji olmaqla iki qrupa bölünür.

Sabit birləşmələr danışıq aktında fəal şəkildə işlədilir və mətnin, xüsusən bədii mətnin təşkilində fenomenal bir rol oynayır. Buna görə də sabit birləşmələrin müasir səviyyədə elmi tədqiqata cəlb edilməsi,

¹ Adilov M.İ. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlər (isim, sifət). Fil.e.n....dis. Bakı, 1957, s.40.

² Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978, s.55.

onların nitqdə işlədilmə xüsusiyyətlərinin və ən əsası isə mətnin qurulmasında rolunun öyrənilməsi coşqun inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş mətn dilçiliyi baxımından maraq doğurur.

Mətni bütöv bir quruluş, bu quruluşu meydana çıxaran qanunauyğunluqların məcmusu kimi öyrənmək mümkündür. Bu zaman qarşıya mətnin tərkib hissələrini öyrənmək məsələsi çıxır. Həmin tərkib komponentlərinin qarşılıqlı əlaqələrinin tiplərini, bu əlaqələri formalaşdıran mətdaxili semantik münasibətləri şərtləndirən və dəqiqləşdirən formal əlamətlər quruluşunu müəyyənləşdirmək qarşıda durur.¹

Müşahidələr göstərir ki, ədəbiyyatda sabit adlandırılan sözləmlər və birləşmələr əslində struktur baxımından heç də vahid bir sinif əmələ gətirmir; onlardan bəziləri bütövlükdə birləşmənin xüsusi struktur əlaqəsinə əsaslanan əhatəyə malik olur və buna görə də dil vahidi kimi çıxış edir, digərləri isə belə vacib struktur əlamətinə malik olmur.² Buradan məlum olur ki, sabit birləşmələr əslində təkcə frazeoloji birləşmələr deyildir; onların başqa növü və ya növləri də ola bilər.

Birləşən sözlər öz müstəqilliyini, əşyaya aidliyini itirərək tam məcazlaşma yolu ilə mənaca bütöv və cümlə daxilində bir üzv kimi çıxış edən frazeoloji birləşmələr əmələ gətirir. Onları yaradan sözlərin hər biri ayrı-ayrılıqda mənə strukturuna malik olur. Lakin onlar tərkibdə öz mənə strukturlarını dəyişərək bütövlükdə birləşmənin mənə strukturunun elementlərinə çevrilir.³

Ümumiyyətlə, sintaktik birləşmə anlayışı, o cümlədən sabit sintaktik birləşmə termini ən azı iki söz arasındakı münasibətləri əks etdirir. Təbii ki, belə birləşmədə bundan da artıq sayda sözlər iştirak edə bilər. Bəs onda sabit birləşmə tərkibində iştirak edən bütün sözlər “öz müstəqilliyini, əşyaya aidliyini” itirib “tam məcazlaşma” yolu keçə bilərmi?

Məlum olur ki, sabit birləşmələrin heç də az olmayan bir hissəsi frazeoloji mənə bütövlüyünə malik olsa da, tam məcazlaşmır, belə birləşmələrin komponentlərindən ən azı biri özünün mənə müstəqilliyini, əşyaya aidliyini qoruyub saxlayır. Belə birləşmələr yalnız sözlərin

¹ Abdullayev K. Göstərilən əsəri, s.182.

² Тагиев М.Т. Глагольная фразеология современного русского языка (Проблема окружения и распространения фразеологических единиц): Автореф. ... канд.фил.наук. Баку, 1967, с.6-7.

³ Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1987, s.209.

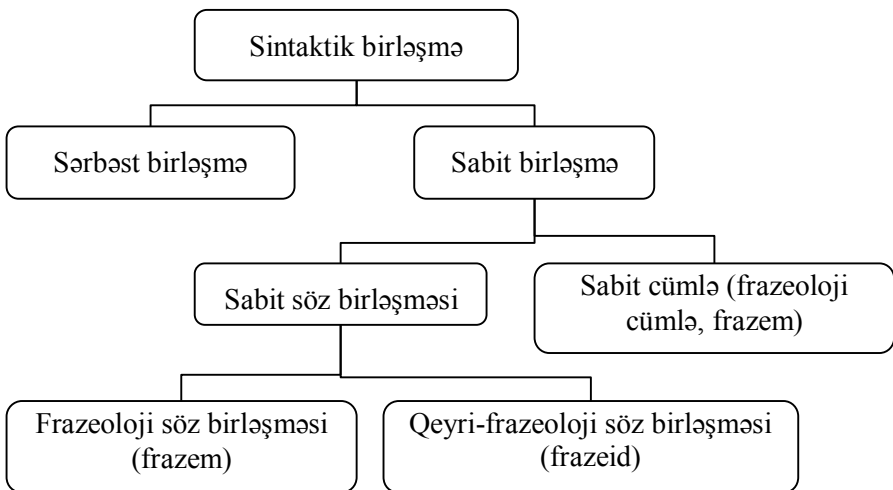
valentlik qabiliyyətinə istinad edir: sözlərdən biri məhz bu birləşmə daxilindəki başqa sözlə sabit birləşmə yaradır.

M.T.Tağıyevin nəzəriyyəsi baxımından əhatəsinə (müəllif bəzən bunu “konfigurasiya” da adlandırır) görə təhlil frazeoloji və qeyri-frazeoloji vahidlərin diferensiasiya metodu kimi qəbul edilə bilər. Birləşmələrin frazeoloji meyarı haqqında onun irəli sürdüyü fikrə görə, analitik birləşmələr, atalar sözləri, zərb-məsəllər, qanadlı ifadələr, terminoloji birləşmələr, eləcə də frazeoloji mənalı sözlə birləşmələr frazeologiya sinfinə aid edilmir. Birləşmə o zaman frazeoloji sayıla bilər ki, onun xüsusi struktur əlaqəsi əsasında əhatəsi formalaşmış olsun. Bəzi birləşmələrdə isə komponentlərdən biri müstəqim nominativ, başqa sözlə, sərbəst mənada işlədilir, eləcə də belə komponent özünün həm semantik, həm də qrammatik müstəqilliyini qoruyub saxlayır.¹

Sabit birləşmələrin başqa növləri də geniş yayılmışdır. Məsələn, onomastikada “mürəkkəb ad” termini ilə ifadə olunan və əslində struktur baxımından sabit birləşmə şəklində təqdim olunan adlar (*Molla Pənah Vaqif, William Shakespeare, Əli Bayramlı, New Zelandiya, Arpa çayı, Pacific Ocean* və s.) buna misal ola bilər. Analitik fellər də özünün sabit strukturu ilə fərqlənir və s. Göründüyü kimi, sabit birləşmələrin ayrıca bir qrupu ilk baxışda frazeoloji birləşmə təsiri oyatsa da, əslində ondan məcazlaşmaması və ya tam məcazlaşmaması ilə fərqlənir və semantik baxımdan frazeoloji və sərbəst birləşmələr arasında ortaq mövqə tutur. Bu cür sabit birləşmələr üçün “frazemkimilər” mənasını verən və “frazem” termininə dixotomiya kimi təklif edilmiş (klassik elementlər əsasında tərtib edilən) “frazeid” neoterminindən istifadə etmək olar.

Qeyd edək ki, frazeidlər arasında cümlə strukturlu vahidlərə rast gəlmirik. Bu onu göstərir ki, frazemlərdən fərqli olaraq, frazeidlər (qeyri-frazeoloji birləşmələr) yalnız sabit söz birləşmələri sinfinə aid edilə bilər. Bununla sabit sintaktik söz birləşmələrinin iki növünü fərqləndirmək mümkündür:

¹ Тагіев М.Т. Göstərilən əsəri, c.4-8.

Frazeoloji birləşmələrdən fərqli olaraq, frazeidlər bir sıra hallarda nəinki dildə məcazlaşmış, həm də danışığ aktında sözü əvəz edə bilmir və bu xüsusiyyətlərinə görə də frazeoloji sistemə daxil edilmir.

Tədqiqatını yuxarıda verilmiş bölgünün frazeoloji vahidləri əhatə edən pilləsindən başlayan və “bəzi dilçilər frazeologizmlərə yalnız sabit söz birləşmələri adı altında idiomatik ifadələri (söz birləşmələrini), bəziləri isə həm də cümlə quruluşlu ifadələri daxil edirlər”, - deyə yazan M.M.Mirzəliyeva özü söz şəklində məcazlaşan leksemləri də frazeologiyaya aid edir. Müəllif göstərir ki, “ədəbi dildə mövcud olan sözlərin əksəriyyəti öz əsas mənalarından başqa bir çox əlavə mənalara da malik olur. Belə ki, sözün semantik zənginliyi məcazi mənaların qanunauyğun şəkildə yaranması ilə əldə olunur. Söz səviyyəsində olan frazeoloji vahidlər də sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərin məcazlaşmaya məruz qalma prosesi nəticəsində meydana gəlmişdir. Düzdür, dilçilikdə bu fikir nadir hallarda söylənilir və onun tərəfdarları o qədər də çox deyildir”. M.M.Mirzəliyeva fikrini bununla əsaslandırır ki, “frazeoloji vahidin müəyyənedici xüsusiyyətlərini

(məcazilik, sabitlik, dildə hazır vəziyyətdə olma və s.) onlarda da aydın görmək mümkündür”.¹

Zənnimizcə, burada bir-iki məsələ diqqətdən kənar qalmışdır və bunun əsas səbəbi, ola bilsin ki, “frazeoloji vahidlər” termininə istinad edilməsi ilə bağlıdır. Belə ki, “frazeoloji vahid” termini əslində “leksik vahid” termininə qarşılıq kimi işlədildikdə özünü daha çox doğruldur. Birbaşa frazeoloji sistemin öyrənilməsinə həsr edilmiş tədqiqatlarda “frazeoloji birləşmə” anlayışını əsas götürmək daha dəqiq nəticə əldə etməyə yol açır. Bu halda frazeoloji birləşmə frazeoloji söz birləşməsinə və frazeoloji cümləni əhatə etmiş olur: tədqiqatçının frazeoloji sistemə daxil etdiyi “sözlər” isə, təbii olaraq, “frazeoloji birləşmə” anlayışından kənar qalır: “söz” nəinki “frazeoloji birləşmə”, ümumiyyətlə heç “birləşmə” anlayışına da yaxın düşə bilmir. Halbuki frazem özü istər ən kiçik dil vahidi, istərsə də ən böyük fonetik vahid olmaqla yalnız və yalnız “(sabit) *birləşmə*” kimi başa düşülür ki, bu da ən azı iki sözdən ibarət sintaktik konstruksiyanın meydana olmasını şərtləndirir. Sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərin “məcazlaşmaya məruz qalma prosesi” heç də onların frazemləşmə əlaməti kimi götürülə bilməz (müəllif özü də əvvəlcə *ədəbi dildə mövcud olan sözlərdən əksəriyyətinin bir çox əlavə mənalara malik olduğunu* göstərir və sözün belə semantik zənginliyini *məcəzi mənaların qanunauyğun şəkildə yaranması ilə* əlaqələndirir). Dildə bütün leksik vahidlər ya tarixi inkişaf nəticəsində, ya da hansısa danışiq məqamında (situativ, okkazional tərzdə) məcazlaşa bilər, onlar özlüyündə sabitdir və hazır şəkildə nitqə daxil olur. Buna görə də məcazilik, sabitlik, dildə hazır vəziyyətdə olma heç də “frazeoloji vahidin müəyyənədiçi xüsusiyyətləri” deyildir. Daha doğrusu, bütün bunlar onun əsas xüsusiyyətləri deyildir: frazeoloji vahidin birinci müəyyənədiçi xüsusiyyəti onun sabit birləşmə (məhz birləşmə!) şəklində təşəkkül tapmasıdır; qalan xüsusiyyətlər isə bu birləşmənin ayrı-ayrı əlamətləri kimi qəbul edilir: yalnız sintaktik birləşmənin bütövlükdə məcazlaşması, danışiq aktında hazır vəziyyətdə işlənilə bilməsi frazeologizmləşmə sayılır; ayrıca bir sözün göstərilən xüsusiyyətləri isə ancaq leksikologiya üçün maraq doğurur.

¹ Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Fil.ilm.dok. ... dis. avtoref. Bakı, 1996, s.13-14.

Frazeologiya elmi frazeoloji vahidlərin müəyyənləşdirilməsi, onların tədqiqi üsulları, təsnifi və lüğətlərdə əks etdirilməsi məsələləri ilə məşğul olur. Frazeoloji birləşmələrin danışıq aktına hazır şəkildə daxil edilməsi, onların leksik-sintaktik əlaqələri və işlədilməsi xüsusiyyətləri, habelə digər frazeoloji vahidlərlə qarşılıqlı münasibətləri həm də mətnin qurulması ilə üzvi şəkildə bağlı olduğundan mətn dilçiliyinin də diqqətini cəlb edir. Deməli, frazeologiya elmi-bədii mətn nəzəriyyəsi ilə sıx əlaqədə götürülə bilər. Bu məsələni aydınlaşdırmaq, bədii mətnin təşkilində hər birinin rolunu və işlədilməsi xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün frazeoloji birləşmələrin ayrı-ayrı növlərini nəzərdən keçirmək lazım gəlir.

Müasir dildə xüsusi bir dilçilik fənni olan frazeologiya dilçiliyin digər sahələri (təkcə leksikologiya, leksikoqrafiya, sintaksis, sözdüzlətmə, üslubiyatla deyil, həm də mətn dilçiliyi) ilə daxilən əlaqədədir. Frazeologiyanın mətn dilçiliyi ilə birbaşa əlaqəsi, bir tərəfdən, frazeoloji vahidlərin əksəriyyət etibarilə yazılı (o cümlədən ədəbi-bədii) məntələrdə təşəkkül tapıb yayılması, digər tərəfdən isə, onların dil vahidinə çevrildəndən sonra başqa məntələrin tərtibində iştirak etməsi ilə şərtlənir.

Dilçilikdə frazeologizmlərin müxtəlif təsnifi prinsipləri irəli sürülmüşdür. V.V.Vinoqradovun təqdim etdiyi struktur-semantik təsnifat frazeologizmlərin komponentlərinin bir-biri ilə semantik bağlılığına əsaslanır. Bu prinsipə görə frazeoloji qovuşmalar, frazeoloji birliklər və frazeoloji birləşmələr fərqləndirilir.¹ Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçilik ədəbiyyatında isə, eyni mənada işlədilsə də, göstərilən təsnifatın ayrı-ayrı siniflərini ifadə edən terminlərin fərqli şəkildə işlədilməsi müşahidə olunur. Məsələn, A.M.Qurbanov “frazeoloji birləşmələr”, “frazeoloji ifadələr”, “frazeoloji ibarələr” terminlərindən istifadə edir.² M.M.Mirzəliyeva yazır: “Frazeoloji vahidləri semantik bütövlük dərəcəsinə görə belə bölmək olar 1) qovuşmalar, 2) uyuşmalar, 3) birləşmələr”³ və s.

Göründüyü kimi, bütün təqdimatlarda “frazeoloji birləşmə” termini işlədilir və ümumməqbul sayılır. Zənnimizcə, həmin termin əslində ümumi olub, frazeoloji vahidlərin bütün növlərini əhatə edir və

¹ Adilov M., Yusifov G. Göstərilən əsəri, s.17.

² Qurbanov A. Ümumi dilçilik. I hissə, Bakı, 1989, s.97

³ Mirzəliyeva M.M. Göstərilən əsəri, s.19.

buna görə də onun daha dəqiq və yerində işlədilməsinə ehtiyac vardır. Əgər “frazeoloji birləşmə” terminini götürsək, bu “qeyri-frazeoloji (frazeoloji olmayan) birləşmə” (bizim təklif etdiyimiz “frazeid”) anlayışına qarşı qoyulmuş olur. Əgər “frazeoloji söz birləşməsi” terminini götürsək, bu “frazeoloji cümlə (söz birləşməsi şəklində olmayan frazeoloji birləşmə)” anlayışına qarşı qoyulmuş olur.

Məsələni dəqiqləşdirmək üçün ümumiyyətlə dilçilik ədəbiyyatında həmin “frazeoloji birləşmə / frazeoloji söz birləşməsi” termininin hansı anlamda işlədildiyinə diqqət yetirmək lazım gəlir.

Lüğətlərdə frazeoloji birləşmə termini “müstəqil və frazeoloji əlaqələndirilmiş mənaya malik sözlərin əmələ gətirdiyi frazeoloji ifadə” kimi qeydə alınmış və əlavə edilmişdir ki, belə ifadələrin “bütöv mənası ayrı-ayrı sözlərin mənasından irəli gəlir”.¹ Eləcə də tədqiqatçılar “bu və ya digər komponentin mənası heç də tamam itməyən” sabit birləşmələri frazeoloji söz birləşməsi kimi təqdim edirlər.² Halbuki bütün bunlar elə həmin lüğətdə qeydə alınmış “frazeoloji vahid (frazeologizm, frazeoloji ifadə) bölünməz, öz tərkibinə və strukturuna görə sabit, mənasına görə bütöv vahidlər”³ terminoloji izahatı ilə ziddiyət təşkil edir. Bir sözlə, ənənəvi ədəbiyyatda frazeoloji söz birləşmələrinin bir növü kimi təqdim edilən “frazeoloji birləşmə” anlayışı əslində heç də tam şəkildə frazeoloji olmayan söz birləşmələrini (bizim yuxarıda təklif etdiyimiz “frazemkimilər / frazeidlər” sinfini) əks etdirir. Beləliklə, frazeoloji birləşmə / frazeoloji vahid / frazeologizm / frazem – danışmaq aktına hazır şəkildə daxil edilən (danışmaq prosesində düzəlməyən), sabit və bütöv (üzvlənməyən) semantikaya malik söz birləşmələri və cümlələrin ümumi adıdır.

Komponentlərinin bir-birinə bağlılıq, birləşmənin özünün semantik-sintaktik qapalılıq dərəcəsinə görə isə frazeoloji birləşmələrin aşağıdakı növlərini bir-birindən fərqləndirmək lazım gəlir: 1) frazeoloji qovuşmalar, 2) frazeoloji vəhdətlər, 3) idiomlar, 4) sabit komparativ birləşmələr, 5) zərbi-məsəllər.

Etiraf edilir ki, frazeoloji vahidlərin müxtəlif növlərini bir-birindən fərqləndirmək nə qədər çətin olsa da, hər halda mümkündür. İlk baxışda frazeoloji qovuşma, frazeoloji vəhdət və idiomatik ifadə ilə

¹ Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Göstərilən əsəri, c.515.

² Adilov M., Yusifov G. Göstərilən əsəri, s.20.

³ Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Göstərilən əsəri, s.514.

tam frazeolojiləşməmiş (“yarımçıq frazeoloji” adlandırma biləcəyimiz) söz birləşməsi arasında fərq bir o qədər də nəzərə çarpmır. Ancaq frazeoloji vahidin ayrı-ayrı komponentlərinin mənası ilə birləşmənin kəsb etdiyi ümumi mənanın tutuşdurulması belə fərqlərin üzə çıxarılmasına imkan verir: yarımçıq frazeoloji birləşmələrdə tərkibin bu və ya digər üzvü öz mənasını saxlayır. Məsələn: *sandıq tulası* (tulanın bir növünə deyilir), *səbr kasası daşmaq* (“səbri tükənmək”), *sərçə yuxusu* (“yüngül yuxu”), *çənə söhbəti* (“heç bir məzmunu olmayan söhbət”), *sirr dağarcığı* (“ürəyində çoxlu sirr gəzdirən”), *dava dağarcığı* (“hər şeyin üstündə dava salan, davakar”), *çaxır tuluğu* (“əyyaş, daim çaxır içən”) və s. Belə birləşmələr dildə sabitlik qazanmış olsa da, frazeolojiddən daha çox qeyri-frazeoloji vahidlərə bərabər tutulur, çünki onların frazeoloji birləşmənin əsas əlaməti kimi qəbul edilən “tamamilə başqa məna” kəsb etmə və “tamamilə başqa denotata” aid olma xüsusiyyəti olmur.

Digər tərəfdən, qeyri-frazeoloji birləşmələrin başqa əlamətləri də özünü göstərir. Sabit sintaktik birləşmələrin komponentləri leksik variasiyaya uğrayan, danışıda distant vəziyyət ala bilən, mümkün olduğu hallarda birləşmə tərkibində yerdəyişməyə məruz qala bilən növləri də qeyri-frazeoloji qrupuna daxildir. Buraya atalar sözləri, qanadlı sözlər və aforizmlər aid edilir.

Sabit sintaktik birləşmələrin hər iki növü – frazeoloji birləşmələr də, qeyri-frazeoloji birləşmələr də bədii əsərin mətninin tərtibində və linqvistik zənginləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Onların bədii mətndə hansı səviyyədə və necə işlədilməsi məsələsi isə sabit birləşmələrin məzmunundan daha çox struktur-üslubi xüsusiyyətləri ilə şərtlənir.

Dissertasiyanın **ikinci fəsl**i “Frazeoloji və qeyri-frazeoloji birləşmələr və onların bədii mətndə yeri” adlanır. Burada hər iki qrupu təmsil edən sabit sintaktik birləşmələr ayrı-ayrı götürülərək onların bədii mətnin tərtibində iştirakı, funksional-üslubi rolu və spesifik işlənmə xüsusiyyətləri tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Bizim fikrimizcə, frazeoloji qovuşmaları komponentlərinin müasir dildəki mövqeyinə əsasən aşağıdakı kimi təsnif etmək mümkündür: 1) tərkibindəki bütün sözlərin müasir dildə işlədildiyi, lakin birləşmənin özünün nə üçün bu cür qurulduğu motivləşməyən frazeoloji qovuşmalar; 2) tərkibindəki sözlərin və ya sözlərdən birinin müasir dildə işlənmədiyi, buna görə də ilkin mənası motivləşməyən frazeoloji

qovuşmalar; 3) tərkibində yad ünsür olan frazeoloji qovuşmalar.

Göstərilən frazeoloji birləşmələrin, demək olar ki, hamısı tarixi frazeologizm mahiyyəti daşıyır. Belə qovuşmaların hər üç növünü birləşdirən ümumi cəhətlərdən biri də onların başqa dillərə hərfi tərcümə edilə bilməsidir, ancaq tərcümə zamanı bu cür vahidlərin məndənkənar şəraitdə ayrıca izahatla müşayiəti məcburi olur. Həmin xüsusiyyət frazeoloji qovuşmaları idiomlardan fərqləndirir.

Bəzən orijinaldakı bu cür frazeoloji qovuşmaların tərcüməsi verilmir və onlar ya tərcümə mətnindən tamamilə çıxarılır, ya da hansısa başqa ifadə ilə əvəzlənir. Bu vəziyyət iki aspektdə tərcüməçiyə irad tutula bilər: bununla, bir tərəfdən, orijinalın bədii məziyyətləri aşağı salınır, ikinci tərəfdən isə, dillərarası əlaqə nəzərə alınmır. Belə ki, frazeoloji qovuşmaların hərfi tərcüməsi (əlbəttə, izahatla müşayiət olunan tərcüməsi) orijinalda danışan xalqın düşüncə və təfəkkür tərzini haqqında resipientə əlavə informasiya verir və bir sıra hallarda tərcümə olunmuş ifadə tərcümə mətnini oxuyan xalq tərəfindən də qəbul edilir və bu yolla tərcümə dilinin frazeoloji sistemi zənginləşir, internasional mahiyyətli frazeoloji vahidlər məhz bu cür meydana gəlir.

Struktur baxımdan nominativ funksiya daşıyan frazeoloji qovuşmaların leksik tərkibi mətndə dəyişməz qalır. Belə frazeolomlar mətni təşkil edən ayrıca bir cümlənin qurulmasında iştirak edir və onu semasioloji baxımdan bədii obraz və fiqurlarla zənginləşdirir, ancaq ayrı-ayrı şəraitlərdə özləri də yeni cümlənin semantik nüvəsi rolunda çıxış etməklə mətndə mövzunun inkişafına təkan verir. Bu cür vahidlərin komponentləri çox vaxt (xüsusən qısatərkibli olduqda) kontakt vəziyyətdə dayanır, ancaq bədii əsərin müəllifi onları başqa cümlə üzvləri ilə əlaqələndirərək distant vəziyyətə də sala bilər və bu sonuncu hal frazeoloji qovuşmanın işləndiyi cümlənin, eləcə də həmin cümlənin köməkliyi ilə mikromətnin bədii xüsusiyyətlərinin zənginləşdirilməsində əlavə rol oynayır. Məsələn, bədii mətndən seçilmiş aşağıdakı nümunəyə diqqət yetirək:

/A small tuna rose in the air, turned and fell head first into the water//.(Hemingway)

/Balaca tuna balığı havaya qalxdı, fırlandı və başı aşağı suya düşdü//.

Bu cümlədə */head first/* frazeoloji qovuşma olub, “başı üstə, başı aşağı” mənasını verir. Nə həmin ifadəni dəyişmək, nə də onun

komponentlərini bir-birindən ayırmaq olmur.

Frazeoloji qovuşmaların mətndə yerləşdirilməsi zamanı təzahür edən maraqlı faktlardan biri də budur ki, frazeoloji vahid özünü iki şəkildə göstərə bilər: bir tərəfdən, o, mətndə özündən qabaq gələn cümlədəki fikri yekunlaşdırır, digər tərəfdən, cümlədə özündən sonra gələn fikrin başlanğıcını qoymaqla əvvəlki fikrin daha da inkişaf etdirilməsinə və genişləndirilməsinə yol açır. Bununla nominativ frazeoloji qovuşma mətnin inteqrasiya kateqoriyasının reallaşmasında iştirak edir. Məsələn burasındadır ki, “inteqrativlik mətnin bütün struktur elementlərinin sintezə – müəllif intensiyası ilə təşkil olunan məzmun planının həyata keçirilməsinə sistemli şəkildə yönəlmə deməkdir. Mətnin bütövlüyünə aparıcı yol onun elementlərinin bağlılıq kateqoriyası əsasında inteqrativliyindən keçir”¹ ki, belə inteqrativliyi, yəni mətnin inteqrasiyasını təmin edən dil vasitələrindən biri də frazeoloji qovuşmalar sayılır. Məsələn, aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək:

İngilis dilində */Colonel Blimp/* adı “özünü cəmiyyətin sütunu hesab edən mühafizəkar və kütbeyin adam” mənasında işlədilir. Frazeoloji qovuşma olmaq etibarilə həmin ifadə ingilis mətninin tərcüməsində saxlanılmalı və müvafiq izahatla təqdim edilməli olduğu halda, A.V.Kunin aşağıdakı mikromətnin rus dilinə tərcüməsində ifadəni ataraq, onun mənə təsvirini vermişdir. Müq. et:

/Frank (with dignity): I want you to direct my play.

Фрэнк (с достоинством). Я хочу, чтобы пьесу мою ставили вы.

Joe (imitating him): “I want you to direct my play”... pomposity will get you nowhere, Wilson. A former drunken newspaper reporter from Hicksville U.S.A. is no good trying to be Colonel Blimp. So knock it off. (О’Нара)//

Джо (передразнивая его). “Я хочу, чтобы пьесу мою ставили вы”... С такой фанаберией далеко не уедете, Уилсон. Нечего бывшему газетному репортеру из Хиксвилля, да еще любившему выпить, изображать из себя столп общества. Бросьте вы эту манеру.”²

Zənnimizcə, tərcümədə frazeologizmin aşağıdakı şəkildə saxlan-

¹ Болотнова Н.С. Филологический анализ текста. М., 2007, с.143.

² Kunin A.V. English-Russian Phraseological Dictionary. Moscow, 1984, p.161.

ması daha məqsədemüvafiq olardı:

/Frenk (ləyaqət hissi ilə). İstəyirəm ki, mənim pyesimi siz səhnələşdirəsiniz.

Co (onu yamsılayaraq). “Siz səhnələşdirəsiniz, siz səhnələşdirəsiniz...” Belə fanaberiya ilə uzağa gedə bilməzsiniz, Uilson. Hiksvilli keçmiş qəzet reportyoru, həm də içki düşkünü kimi siz polkovnik Blimp olmaqdan (yaxud: polkovnik Blimplikdən) əl çəkin.//

Verilmiş nümunədə *Colonel Blimp* ifadəsi mətn parçasının yekunu kimi təzahür edir, dialoqun temasını bitirir və bundan sonra söhbətin axarı dəyişilir.

Müşahidələr göstərir ki, frazeoloji qovuşmaların əsas xüsusiyyətlərindən biri də bununla bağlıdır ki, onların komponentlərini nəinki dəyişdirmək, onları heç variasiya etmək də, yəni mətndə onları “söküb”, müəllifin istədiyinə uyğun şəkildə yenidən quraşdırmaq, onların komponentlərindən hansısa birini ixtisara salmaq da mümkün deyil. Əlbəttə, mətn şəraitində istənilən başqa söz birləşmələrində olduğu kimi, frazeoloji qovuşmaların da ayrı-ayrı komponentləri cümlənin başqa üzvləri ilə qrammatik əlaqəyə girə və bununla cümlənin genişlənməsinə səbəb ola bilər. Ancaq bütün bu hallarda frazeoloji qovuşma özü dəyişməz qalır və mətndən çıxarılan kimi əvvəlki vəziyyətini alır. Yəqin ki, belə olmasa idi, onların danışmaq aktında aktuallaşdırılması problem yaradardı.

Komponentlərinin danışmaq aktında başqa cümlə üzvləri ilə əlaqəyə girə bilməsi frazeoloji qovuşmaların təkrar ifadə və metaforik fiqurlar yaradılmasında iştirakını təmin edir, hətta belə nominativ vahidlərin əsasında feli frazemlərin yaranması da mümkün olur. Məsələn, Azərbaycan dilində */Dəvəsi ölmüş ərəb/* birləşməsinin əsasında aşağıdakı variantların işlədildiyi də məlumdur:

/Dəvəsi ölmüş ərəb kimi/; /Dəvəsi ölmüş ərəb kimi ağlayırdı//

/Dəvəsi ölmüş ərəbə dönmək/; /Niyə belə dəvəsi ölmüş ərəbə dönmüsən?//

/Dəvəsi ölmüş ərəb olmaq/; /Mənə dəyməyin, artıq mən dəvəsi ölmüş ərəbəm//.

Göstərilən cəhət, bir tərəfdən, nominativ frazeoloji qovuşmaların feli frazeoloji qovuşmalar əmələ gətirə bilməsinə, ikinci tərəfdən isə, mikromətnin (mürəkkəb sintaktik bütövün) tərtibində özünəməxsus rol oynamasına imkan verir. Hər iki halda mövcud konstruksiyanın genişləndirilməsi həyata keçirilir.

Predikativ (kommunikativ) frazeoloji qovuşmalar isə mətndə işlənərkən əhatəsindəki sözlərlə daha fəal əlaqəyə girir və bunun da nəticəsində müəyyən kontekstual dəyişmələrə məruz qalır: aid olduğu mübtədə və tamamlıq dəyişilir, birləşmənin özünün feli xəbəri şəxsə, zamana və kəmiyyətə görə təsrif olunur, daha geniş tərkibli qovuşmaların komponentləri distant vəziyyət ala bilər. Bu cür frazemlər isə, bir tərəfdən, özləri mətni təşkil edən cümlələrdən biri kimi çıxış edir, digər tərəfdən, tərkibində işləndikləri cümlələrin strukturca genişləndirilməsini, mənaca zənginləşdirilməsini təmin etməklə həm də cümlələrarası əlaqənin yaradılmasında fəal iştirak edir.

Mətndə daxili əlaqə ya cümlə üzvlərinin köməyi ilə, ya da bütöv müstəqil cümlələr vasitəsi ilə həyata keçirilir. Daxili əlaqənin ən sadə ifadəsi bundan ibarətdir ki, iki müstəqil söyləmin komponentləri bir denotata aid olur. Daxili əlaqəni müxtəlif, lakin ortaq denotatlara aid olan söz birləşmələri də (bunun nümunəsini nominativ frazeoloji qovuşmalarda gördük), predikativ frazemlər də reallaşa edə bilər. Belə vahidlər eyni tematik və ya assosiativ sahəyə aid olur. Daxili əlaqəsi olan iki cümlə mürəkkəb sintaktik bütöv əmələ gətirir, bunu reallaşdıran komponentlər isə onun anlam qovşağını təşkil edir.¹

Aşağıdakı nümunələri nəzərdən keçirək:

/Lady M. He is sending in his papers.//

/Rozanne. Sending in his papers?

Lady M. There is a hard-and-pass rule in his regiment that any officer who marries an actress automatically resigns his commission// (Coward)²

Burada iki yerdə işlədilmiş *to send in one's papers* frazeoloji ifadəsi “təqaüdə çıxmaq” deməkdir. Həmin mürəkkəb sintaktik bütöv aşağıdakı kimi tərcümə olunur:

/Ledi M. O, təqaüdə çıxmalı olacaq//.

/Rozanna. Təqaüdə çıxmalı?

Ledi M. Onların polkunda belə bir qayda var ki, aktrisa ilə evlənən hər bir zabit öz səlahiyyətlərini avtomatik olaraq təhvil verir//.

Göründüyü kimi, ingilis mətnində ikinci personajın dilində işlədilmiş */Sending in his papers?// (Təqaüdə çıxmalı olacaq?)* frazemi

¹ Чернухина И.Я. Элементы организации художественного прозаического текста. Воронеж, 1984, с.24-25.

² Kunin A.V. Göstərilən əsəri, p.562.

birinci personajın iki replikasının arasında işlənməklə onları bir-birinə bağlayır və alınan dialoq mahiyyətcə mikro-mətn şəkli alır.

/Mihinə Kazım evləndilər. Kazımın qəlbini sarsıtmış Mihin onun əqidəsini, siyasətdən gen gəzmək əqidəsini sarsıda bilməmişdi. Əksinə, o, Mihinə təsir göstərməyə çalışırdı. “Mübarizəyə qarşıma, istedadını, səsinə, təbəssümünü siyasətə qurban vermə”, - deyirdi.//

/Daş qayaya rast gəlmişdi./ /Mihini qayəsindən döndərmək mümkün deyildi./ /O, tez-tez fədailər qarşısında çıxış edir, Təbriz radiosuyla inqilabi mahnılar oxuyurdu// (Anar).

Verilmiş parça iki abzasdan ibarət olsa da, onlar yalnız bir mövzu ilə bir-birinə bağlanmışdır, iki abzas bir mürəkkəb sintaktik bütöv (mikromətn) əmələ gətirmişdir. Abzasları inteqrasiya edən anlam qovşağı isə */Daş qayaya rast gəlmişdi//* cümləsidir. Həmin ifadəni mətndən çıxaraq:

Mihini qayəsindən döndərmək mümkün deyildi. O, tez-tez fədailər qarşısında çıxış edir, Təbriz radiosuyla inqilabi mahnılar oxuyurdu.

Bu halda sintaktik bütöv artıq dağılır və o, hər biri başqa-başqa təməlləri əks etdirən iki müxtəlif abzasa parçalanır: *Mihini qayəsindən döndərmək mümkün deyildi* cümləsi başqa fikrə keçidin başlanğıcını qoyur. Bu sübut edir ki, nümunədəki *Daş qayaya rast gəlmişdi* ifadəsi mətni inteqrasiya edən əsas dil vahidi kimi çıxış edir.

Danışıq aktında tərkibində dəyişiklik baş verə bilən, yəni hərəkətdə olan çevik frazeoloji vahidlərə frazeoloji vəhdət deyilir. Bunlar ümumi mənası ayrı-ayrı komponentlərin məna toplusu, məna birliyi kimi təzahür edən sabit söz birləşməsidir.

Bəzən frazeoloji vəhdət əmələ gətirən sintaktik birləşmələr (başqa frazeoloji vahidlərdə olduğu kimi) iki funksiyada çıxış edir: sərbəst birləşmə kimi və sabit birləşmə kimi. Əlbəttə, bu zaman vahidin sərbəst, yoxsa sabit birləşmə olduğu yalnız mətn şəraitində, kontekstdə (cümlədə və ya mikromətdə) başa düşülür. Müşahidələr göstərir ki, belə vahidlərin içərisində insan əzələrinin adlarının iştirakı ilə qurulan konstruksiyalar üstünlük təşkil edir. Məsələn, */dodaq büzmək/* və */dodaq çeynəmək/* ifadələri həm müvafiq gerçək insan hərəkəti, həm də məcazi məna ilə əlaqələndirilə bilər. Müq. et:

/O, limonu çeynəyə-çeynəyə dodaqlarını büzdü, üz-gözünü turşutdu.//

/"O həqiqətən dodaqlarını büzdü...”//

/Sən uşağın hər bir hərəkətinə dodaq büzürsən, amma o haqlıdır.//

/“Sən uşağın heç bir hərəkətini bəyənmişən...”//

/Hirsindən dodaqlarını çeynədi, baxışından od tökülməyə başladı.//

/“Həqiqətən əvvəlcə dodaqlarını çeynədi...”//

/Sən nə olub, hər şeyə görə dodaq çeynəyirsən? //

/“Sən niyə hər şeyə görə hirsənirsən?”//

/Beşdaş oynamaq/ ifadəsi sərbəst söz birləşməsi kimi işləndikdə burada həm daşlardan, özü də beş dənə daşdan, həm də oynamaq anlayışından söhbət gedir. Bu ifadə məcazi mənə kəsb edərək frazeoloji vəhdət kimi işləndikdə (*/Beşdaş oynamasın mənimlə dövrən//* S.Vurğun) həmin anlayışlardan əsər-əlamət qalır.

İngilis dilində *to be in the balance* ifadəsi həm sərbəst söz birləşməsi kimi “tarazlıqda olmaq” mənasında, həm də frazeoloji vəhdət kimi “tükdən asılı olmaq” mənasında işlədilir; *a dog's life* sərbəst birləşmə kimi “itin yaşayışı”, frazeoloji vəhdət kimi isə “it günü, it güzəranı” mənasını verir.

Frazeoloji vəhdətlərin mühüm bir qismi başqa dillərə məxsus müvafiq vahidlərin kalka yolu ilə tərcüməsindən ibarət olur və bu da onların tərcümə edilməsinin mümkünlüyünü bir daha təsdiqləyir. Bu mənada çox vaxt frazeoloji vəhdətlər frazeoloji qovuşmalardan fərqlənir. Frazeoloji vəhdətləri frazeoloji qovuşmalardan fərqləndirən əsas əlamət ümumi anlam mənasını dəyişmədən frazeologizmin komponentlərindən birinin (və ya ikisinin) leksik variasiyaya uğraya bilməsi sayılır.

Bir dil vahidi olmaq etibarilə frazeoloji vəhdətlər də danışmaq aktında, dilin adı sözləri kimi, hazır şəkildə işlədilir, ancaq mətnin qurulmasında leksik vahidlərə nisbətən, frazeoloji qovuşmalar kimi, daha fenomenal rol oynayır: cümlənin ayrı-ayrı komponentlərini özünə cəzb etməklə onun struktur nüvəsi kimi, mikromətnin komponentlərini (cümlələri) bir-birinə “düynləməklə” isə anlam qovşağı kimi çıxış edir, funksional baxımdan frazeoloji vahidlərin digər növlərindən fərqlənir. Bununla belə, frazeoloji vəhdətlər mətndə müxtəlif variantlarda işlədilər bilər. Məsələn:

/Thus, these highly skilled workers` unions leave thousands of laborers out in the cold. In fact, only five per cent of the textile workers of America are organized and even less in the metal trades.//
(Dreiser)

/Beləliklə, yüksək ixtisaslı fəhlələri özündə birləşdirən bu həm-

karlar ittifaqları minlərlə başqa işçiləri nəzərə almır. Faktiki olaraq Amerika toxuculuq sənayesi fəhlələrinin yalnız beş faizi həmkarlar ittifaqlarında birləşmişdir, metallurgiya sənayesində isə bu faiz daha aşağıdır.//

Verilmiş cümlədə işlənən *to leave smb. out in the cold* ifadəsi “kimisə saymamaq, kiməsə diqqətsizlik göstərmək, kimisə nəzərə almamaq” mənasını verən frazeoloji vahiddir, hərfi tərcümədə “kimisə soyuqda bayırda qoyub getmək” şəklində başa düşülür. Əlbəttə, burada hərfi tərcümədən də istifadə etmək olardı: */Beləliklə, yüksək ixtisaslı fəhlələri özündə birləşdirən bu həmkarlar ittifaqları minlərlə başqa işçiləri soyuqda bayırda qoyub gedir...//* Ancaq bu zaman ifadə resipient üçün qaranlıq qalır və təbii ki, mətnin sonrakı cümləsini anlam baxımından əvvəlki hissə ilə bağlaya bilmir. Bu əlamət tərcümədə həmin ifadənin resipientin imkanlarına uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Digər tərəfdən, həmin frazeoloji vahidin komponentlərini dəyişdirmək, məsələn, */to leave/* felini */to turn/* sözü ilə əvəzləmək, eləcə də birləşmənin tərkibindəki */out/* zərfini ixtisara salmaq mümkündür: */Thus, these highly skilled workers` unions turn thousands of laborers in the cold...//* Bu halda hərfi tərcümə dəyişilsə də (*Beləliklə, yüksək ixtisaslı fəhlələri özündə birləşdirən bu həmkarlar ittifaqları minlərlə başqa işçiləri soyuqda fırladır...*), ifadənin ümumi anlam mənası sabit qalır. Nəhayət, diqqəti bu da cəlb edir ki, T.Drayzerin həmin cümləsində frazeoloji vəhdətin komponentləri arasında *smb.* əvəzliyinin yerində */thousands of laborers/* sərbəst söz birləşməsi yerləşdirilmişdir.

Aşağıdakı cümlədə isə frazeoloji vəhdət elə distant vəziyyətdə variasiya edilmişdir ki, hətta onu axtarıb tapmaq da çətinliklə başa gəlir:

/When cold sober, he was given to sharp obiter dicta rather than to pacile argument. Lady Ettinge, on the other hand, was extremely diplomatic, and on this occasion had been invited by Lord Haddonfield to act as hostess.// (Dreiser)

Burada */When cold sober/* cümləsi hərfən */Soyuq(luq) ayılında //* */Elə ki, soyuq(luq) ayılır...//* kimi tərcümə oluna bilər. Mikromətnin sonrakı parçasında gələn */Lady Ettinge... was extremely diplomatic//* cümləsi ilk baxışda */Ledi Ettingə çox həssas/* və ya */çox diplomatik olurdu/* kimi qəbul edilir. Ancaq bütövlükdə mikro-mətnəndən məlum olur ki, burada söhbət əslində həssas və ya diqqətci olmaqdan getmir, əksinə, bu ledi tərəf-müqabilinin “ikibaşlı sözlərini” dinləmək istəmir

və buna görə də başqa personajı söhbətə dəvət edir. Tərcüməçi axtarışlarından məlum olur ki, ingilis dilində */diplomatic cold/* birləşməsi frazeologizm kimi formalaşmışdır, yeri gələndə hərfi şəkildə */diplomatik xəstəlik/* kimi, başqa məqamlarda isə */nədənsə yayınmaq üçün xəstə olduğunu bəhanə gətirmə/* şəklində izah edilir. Görkəmli amerikan yazıçısı da həmin mətn parçasını qurarkən */diplomatic cold/* frazeoloji vəhdətini komponentlərinə ayırmaqla onları ayrı-ayrı cümlələrdə (ikinci komponenti birinci cümlədə, birinci komponenti isə ikinci cümlədə) işlətmiş, bununla çox orijinal tərzdə onları bir-birinə bağlamışdır. Zənnimizcə, həmin müəllif sözlərinin tərcüməsi də təxminən aşağıdakı kimi verilməlidir:

/Soyuq düşəndə o, əsaslı arqument gətirməkdən daha çox sözarası kələkbazlıq etməyə başlayırdı. Bu halda Ledi Etting çox xəstə olduğunu bəhanə edərək, bir ev sahibəsi kimi Lord Haddonfildi söhbətə dəvət edirdi.//

Beləliklə müəllif frazeoloji vəhdətdən iki mənada istifadə etmiş olur. Bir tərəfdən, birləşmənin ikinci komponentini ayıraraq mikromətnin əvvəlində onun hərfi mənasını işlədirsə, digər tərəfdən, sonrakı cümlənin ortasında başqa komponenti verməklə */diplomatic cold/* ifadəsinin frazeologizm olduğuna işarə verir. Bütün bunlar iki komponentdən ibarət nominativ sabit söz birləşməsinin mikromətnin inteqrasiyasında necə böyük rol oynaya biləcəyini nümayiş etdirir. Həm də məlum olur ki, frazeoloji vəhdətin komponentlərini mikromətnin ayrı-ayrı yerlərində (ayrı-ayrı cümlələrinə) yerləşdirmək mümkündür və buna nail olan qələm sahibi daha orijinal üsula əl atmaqla mətnə daha möhkəm inteqrativlik əldə etmiş olur.

Bədii mətnlər üçün distant halında koheziya (bağlılıq, əlaqəlilik) olduqca səciyyəvidir. Bəzən belə koheziya çətinliklə nəzərə çarpır və buna görə də çətinliklə aktuallaşa bilər.¹ Frazeoloji vahidin bədii mətnə praqmatik tərzdə, məqsədyönlü parçalanaraq mikromətn boyu səpələnməsi, onun komponentlərinin hətta yerdəyişməyə məruz qalması koheziyanı daha əsaslı şəkildə təmin edir, frazeoloji birləşmənin mətn quruculuğunda fəallığını artırır, eyni zamanda onun məğzinin qavranılması oxucunun hazırlıq səviyyəsindən asılı vəziyyətə düşür.

Ş.Balli yazır ki, insan hafizəsi söz qruplarını sözlərdən daha yaxşı

¹ Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М., 1981, с.75.

mənimsəyir. Bunlar təkrarlandıqca dildə sabitləşir.¹ Belə söz qruplarından biri də idiomlardır. Frazeoloji birləşmələr içərisində dağıdılması və mikromətnin müxtəlif hissələrində yerləşdirilməsi mümkün olmayan, eləcə də tərcüməyə gəlməyən yeganə vahid idiomlar sayılır: mətnin tərcüməsi zamanı idiomlar ya resipientin imkanları daxilində əvəzlənir, ya da ixtisar edilir. Burada bir prinsipə də qəti şəkildə riayət olunmalıdır: tərcümədə idiomatik vahidin əvəzlənməsi zamanı resipientə məxsus eksotizm və realilərdən istifadə olunması heç cür özünü doğrultmur. Vaxtilə savadsızlığın ləğvi dövründə Azərbaycan cəmiyyətini Avropa mədəniyyətinə qovuşdurmaq üçün Şekspirin əsərlərini səhnələşdirən teatr xadimləri böyük dramaturqun personajlarının adlarını tamaşaçıların fikrini yayındırmamaq və onların başa düşəcəyi səviyyəyə çatdırmaq üçün azərbaycanlı adları ilə əvəz edirdilər. Hazırda bu mümkün deyildir. Həmin cür idiomları da “milliləşdirmək” olmaz. Məsələn, rus mətnində rast gələn */Ему было все равно, Ему было плевать на...//* ifadələrindəki müvafiq idiomları Azərbaycan gerçəkliyinə aid olan */Onun Kür aşığından, Araz topuğundan idi//* ifadəsi ilə əvəzləmək mümkün deyildir, çünki bu halda orijinalda təsvir olunan rus gerçəkliyi sıradan çıxarılmış olur. Beləliklə, idiomlar sırf milli əhəmiyyətli dil vahidi kimi qiymətləndirilir.

Hər hansı bir struktur formasından asılı olmayaraq, idiomlar, frazeoloji birləşmələrin başqa növləri kimi, mikromətnin təşkilində mühüm rol oynayır. Burada diqqəti çəkən məqamlardan biri budur ki, sintaktik idiomlar leksik və morfoloji idiomlara nisbətən mətndə daha əlahiddə bir konstruksiya kimi çıxış edir. Linqvistik mətnşünaslıqda göstərilir ki, mətni təşkil edən cümlələrin heç də hamısı mürəkkəb sintaktik bütövə daxil olmur. Mürəkkəb sintaktik bütövün komponenti olmayan tək-tək cümlələrə də rast gəlmək mümkündür. Belə cümlələr “azad cümlə” adlanır. Bir qayda olaraq, onlarda hər cür müəllif müdaxiləsi, söylənilənlərə aid qeydlər və atmacalar və s. öz əksini tapmış olur. Mətnin tərkibində belə cümlələr onlarla əlaqəsi olan mürəkkəb sintaktik bütövləri birləşdirmə vasitəsi kimi çıxış edir və belə bütövlə birlikdə xüsusi üslubi yükləmə rolunu oynayır. Azad cümlələr mürəkkəb sintaktik bütövdən kənar mühitdə əhəmiyyət daşıyır.² Məlum olduğu kimi, cümlədə müəyyən bir sözü əvəz edə bilən leksik

¹ Балли Ш. Французская стилистика. М., 1961, с.98.

² Лосева Л.М. Как строится текст. М., 1980, с.69.

idiomlar mətndə ayrıca işlənməklə (başqa “adi” sözlər kimi) söz-cümlə funksiyasını daşıya bilər və məhz bu halda leksik idiomlar azad cümlə kimi çıxış edərək, iki mürəkkəb sintaktik bütövü bir-biri ilə əlaqələndirməyə xidmət edir. Aşağıdakı misalları müqayisə edək:

/Ladies, you talked of going to Hay Common to visit the gipsy camp; Sam, here, says that one of the old Mother Bunches is in the servants' hall at this moment, and insists upon being trough before the “quality” to tell them their fortunes.// (Bronte)

/Xanımlar, siz Hey-Kommona gedib qaraçı taboruna baş çəkmək (yəni “qaraçı falına baxdırmaq” – C.L) istəyirsiniz. Burada Sem deyir ki, indicə qulluqçuların otağında qoca bir qadın falçı (hər fən: qoca bir “Banç ana” – C.L.) var və xahiş edir ki, onu “kübarların” yanına buraxsınlar, onların falına baxsın.//

Verilmiş nümunədə */Mother Bunch/* leksik idiomu yalnız bir sözü (“falçı”) əvəz edir və yalnız bir mikromətnin (mürəkkəb sintaktik bütövün) komponentlərinin koheziyasına xidmət edir: “Siz fala baxdırmaq üçün qaraçı taboruna baş çəkmək istəyirsiniz” – tezis, “Sem deyir ki, qulluqçuların otağında qoca bir falçı qadın var” – arqumentasiya, “Xahiş edir ki, onu “kübarların” yanına buraxsınlar ki, onların falına baxsın” – nəticədir, başqa sözlə, burada yalnız bir mikromətnlə rastlaşırıq.

Özü cümlə şəklində qurulmuş sintaktik idiomları qismən bu cür “azad cümlə”lər sinfinə aid etmək olar, ancaq, digər tərəfdən, bunu axıradək hökm kimi qəbul etmək çətindir. Çünki sintaktik idiomlar mikromətnin ayrı-ayrı komponentləri arasında yerləşib onlara qovuşmadan “azad cümlə” şəklində işlənilə və həmin mikromətnin içində ondan da kiçik mikromətn yarada bildiyi kimi (unutmayaq ki, mətn dilçiliyində cümlə şəklində sintaktik frazeoloji birləşmələr ayrıca bir mikromətn, ən kiçik mikromətn kimi də qəbul edilir), mürəkkəb sintaktik bütövün, yəni tərkibinə qoşulduğu mikro-mətnin ayrı-ayrı komponentlərinin (cümlələrin) bir-biri ilə əlaqələndirilməsinə də xidmət edir. Başqa sözlə, həm sintaktik idiomdan qabaqki, həm də sonrakı cümlələr məhz sintaktik idiomun vasitəçiliyi ilə integrativlik əldə edir. Bu mənada sintaktik idiomları sonadək “azad cümlə” saymaq olmur.

Danışıq aktında işlənilən mürəkkəb sintaktik bütövləri funksional baxımdan üç qrupa bölürlər: 1) təsviri mürəkkəb sintaktik bütöv, 2) nəqli mürəkkəb sintaktik bütöv, 3) mühakimə tipli mürəkkəb sintaktik

bütöv.

Təsviri mürəkkəb sintaktik bütövlər təbiət hadisələrinin, əşyaların, şəxslərin və s. əlamətlərini sadalamaqla səciyyələndirilməsinə xidmət edir. Səciyyələndirilən predmetdən asılı olaraq mürəkkəb sintaktik bütövlər təbiət mürəkkəb sintaktik bütövlərinə (hadisənin baş verdiyi yerin təsviri), portreti səciyyələndirən mürəkkəb sintaktik bütövə (əsərdə iştirak edən şəxsin təsviri) və s. bölünür.

Təsviri mürəkkəb sintaktik bütövün göstərilən növləri onun leksik tərkibinə əsasən müəyyənləşdirilir. Təbiət təsvirləri ilə bağlı olan mürəkkəb sintaktik bütövə çox vaxt məkan bildirən sözlər işlədilir. Portreti xarakterizə edən mürəkkəb sintaktik bütövlərdə isə daha çox insanı səciyyələndirən (boy, yaş, bütövlükdə zahiri görkəm, hal-vəziyyət və s. bildirən) sözlərdən istifadə olunur. Təsviri mürəkkəb sintaktik bütöv üçün dinamikanın olmaması səciyyəvi haldır. Təsviri mürəkkəb sintaktik bütövlərin əsas funksiyası hansısa bir gerçəklik anını təsvir etmək, əşyanı sadəcə adlandırmaq əvəzinə, onun obrazını yaratmaq, əşyanı, hadisəni öz təbii mühitində təsvir etmək və s.-dən ibarətdir.

Nəqli mürəkkəb sintaktik bütövə təsvir edilən hadisələrin inkişafı və bu inkişafın ardıcılığı haqqında təsəvvür yaradılır. Hadisələrin (proseslərin, hərəkətlərin və s.) cərəyan etmə qaydası birinci plana keçir. Mürəkkəb sintaktik bütövün hər bir cümləsi, bir qayda olaraq, hadisələrin inkişafında, süjetin açılmağa doğru hərəkətində hansısa bir mərhələni, stadiyanı ifadə edir.

Bədii əsərlərin mətnində təsvirilik elementləri nəqlilik elementləri ilə çulğalaşır, onlar bir-birinə bağlanır. Nəqli mürəkkəb sintaktik bütövün içərisində ayrı-ayrı təsviri səciyyəli söyləmlər, təsviri mürəkkəb sintaktik bütövün içərisində isə nəqlilik ifadə olunan söyləmlər yerləşdirilə bilər. Eləcə də təsviri mürəkkəb sintaktik bütövlər nəqli mürəkkəb sintaktik bütövlərlə kontaktda ola bilər.¹

Sintaktik idiomlar ən kiçik mikromətn (ən kiçik sintaktik bütöv) hesab edildiyi üçün onları da haqqında danışılan bölgüyə salmaq mümkündür. Bu zaman məlum olur ki, sintaktik idiomlar funksional baxımdan daha çox təsviri mürəkkəb sintaktik bütövü təmsil edir: onlar dinamik deyil və hadisələrin, proseslərin, hərəkətlərin cərəyan etməsində heç bir rol oynaya bilmədiyi üçün nəqli mürəkkəb sintaktik

¹ Лосева Л.М. Göstərilən əsəri, c.71-79.

bütövdən uzaq qalır və yalnız gerçəklik anının təsvirində, obrazın yaradılmasında iştirak edir. Məsələn, İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür” romanında oxuyuruq:

/Şamxal hadisələri təkrar-təkrar yadına saldı. Anasını, yerə döşənən Salatını, qorxusundan rəngi ağarıb, dodaqları titrəyən Mələyi, atasının heybətli, qorxunc sifətini gözünün qabağına gətirdi. Hadisələr getdikcə aydınlaşmağa, lilli su kimi çöküb durulmağa başladı. Şamxal hər şeyi başa düşdü. O, atasına əl qaldırmışdı. Hələ indiyə qədər onların evində belə hadisə olmamışdı. Nə Şamxal atasının üzünə ağ olmuş, nə də atası ona güldən ağır söz demişdi. Cahandar ağa həmişə onun boyunu sevər, səhər-səhər atı minib Kürə sulamağa aparanda samanlığın üstünə çıxıb arxasınca baxardı. Şamxal atasının onun yelinə uçduğunu, hər yerdə, hər evdə oğlundan danışdığını çox gözəl bilirdi... Bəs indi?..//

Bu mürəkkəb sintaktik bütövde dörd frazeologizm işlənmişdir: */əl qaldırmaq/*, */üzünə ağ olmaq/*, */güldən ağır söz de(mə)mək/*, */yelinə uçmaq/*. Onların hamısı personajın düşdüyü vəziyyətin təsvirində iştirak edir və yalnız təsviri sintaktik bütövün emosionallıq-ekspresivlik səviyyəsinin yüksəldilməsinə, təsvirin daha artıq bədiiləşdirilməsinə xidmət edir. Digər tərəfdən, */O, atasına əl qaldırmışdı/* cümləsi (və onun əsas konstantı olan idiom) verilməsə idi, sonrakı cümləni işlətmək mümkün olmaz və ya idiomdan qabaqkı */Şamxal hər şeyi başa düşdü//* cümləsi ilə */Hələ indiyə qədər onların evində belə hadisə olmamışdı//* cümləsi mənaca əlaqəsiz qala bilər, yaxud onların arasındakı əlaqə daha zəif təzahür edərdi. */Nə Şamxal atasının üzünə ağ olmuş, nə də atası ona güldən ağır söz demişdi//* cümləsi isə özündən sonra gələn parçanı */Hələ indiyə qədər onların evində belə hadisə olmamışdı//* cümləsi ilə anlam baxımından inteqrasiya edir.

Dissertasiyada həmçinin frazeoloji vahidlərin bir növü kimi sabit komparativ birləşmələrin və zərbi-məsəllərin də bədii mətnin təşkilində rolu məsələsi geniş nəzərdən keçirilmişdir. Göstərilir ki, dilin müqayisə məqsədi ilə məcazi mənada işlədilən sabit komparativ birləşmələri də danışığ aktına hazır şəkildə daxil edilir. Məlum olur ki, dilçilikdə sabit komparativ birləşmə mövzusunun ayrıca işlənməməsi bəzən belə vahidlər haqqında yanlış müddəaların irəli sürülməsinə səbəb olur. Əslində belə birləşmələr müqayisə subyektini ilə birlikdə götürüldükdə frazeoloji ifadə kimi qiymət kəsb edir və idiomların bir növü kimi qəbul olunur. Bu halda isə onların mətnin tərtibində iştirakı

nominativ idiomlardan bir o qədər də fərqlənmir. Zərbi-məsəllərə gəlincə, bu barədə bir sıra dolaşlıq fikirləri təhlil edəndən sonra məlum olur ki, əslində onları atalar sözlərindən asanlıqla fərqləndirməyə imkan verən bir sıra əlamətlər vardır: atalar sözləri yalnız cümlə şəklində təşəkkül tapdığı halda, zərbi-məsəllər həm söz birləşməsi, həm də cümlə şəklində təzahür edir; ümumi mühakimə bildirən atalar sözlərində daha çox ümumi mənalı sözlər işləndiyi halda, konkret hadisələrlə bağlı zərbi-məsəllərdə daha çox konkret mənalı sözlər işlədilir; atalar sözləri zərbi-məsəllərə çevrilə bildiyi halda, zərbi-məsəllərdən atalar sözləri təşəkkül tapmır; zərbi-məsəllər müəyyən bir konkret hədəfi güdür, atalar sözləri isə ümumi hökm bildirir və heç bir hədəf güdmür; nəhayət, atalar sözləri hikmətli sözlər sinfinə aid edildiyi halda, zərbi-məsəllərdə heç bir etik-didaktik fikir irəli sürülmür.

Həm söz birləşməsi, həm də cümlə şəklində təşəkkül tapmış zərbi-məsəllər bədii mətnin obrazlılığını artırır, onun tərtibində bilavasitə iştirak edir. Söz birləşməsi şəklində zərbi-məsəllər, idiomlar kimi, cümlədə yalnız kontakt vəziyyətdə işləndiyi halda, cümlə şəklində zərbi-məsəllər həm kontakt, həm də distant vəziyyətdə istifadə oluna bilər.

/İmran... Gördün? Mühazirə belə olar! Danışdıqca yağ kimi canıma yayılırdı//. /Ailə, doğrudan da, gözəl şeydir. Qoy bir toyumuzu eliyək...//

/Abış. Sənin sözündən belə çıxır ki, elə bir quru məhəbbət oldu, qurtardı//. /Ağzın isti yerdədir//. /Əşi, bunun şifoneri var, bufeti var, neylonu var, perlonu var//. /Elə bilirsən halvadır?// (Qurbanov)

Verilmiş nümunədə heç bir hikmətamiz mənaya malik olmayan */Yağ kimi canıma yayılırdı//* və */Ağzın isti yerdədir//* cümlələri obrazlılığı ilə dialoqun başqa cümlələrindən fərqlənir. Burada */yağ kimi canına yayılmaq/* və */ağzı isti yerdə olmaq/* zərbi-məsəlləri hər iki replikada birinci və üçüncü cümlələrin inteqrasiyasına kömək edir.

/There were the gluttons, the voracious eaters who, unable to resist the lure of rich meals and succulent sauces of pate and pastries and truffles, had already dug their own graves with their teeth//. (Cronin)

/Mən elə yemək həvəskarlarına, elə qarınqululara rast gəlirdim ki, onlar üçün yağlı xörək, ədavalı souslar, trüfəllər, piroq və pirojnalar böyük iştah yaradırdı və onlar öz dişləri ilə özlərinə qəbir qazırdılar//

(yəni: “onlar bütün bunları yeməklə özlərinə ziyan yetirirdilər”).

Verilmiş cümlədə variasiya ilə işlənən zərbi-məsəl həmin cümlədəki fikrin tamamlanmasına imkan verir və onun sonrakı cümlə ilə inteqrasiyasını təmin edir.

Beləliklə, bizim müşahidələrimizə görə, frazeoloji qovuşmalarda, frazeoloji vəhdətlərdə və atalar sözlərində məna ümumiləşməsi olduğu halda, zərbi-məsəllərdə heç bir ümumiləşmədən danışmaq olmur. Üstəlik atalar sözlərindəki hikmətamiz fikirlər məzmunca onlara yaxın olan zərbi-məsəlləri özündən uzaqlaşdırır: bu baxımdan zərbi-məsəllər frazeoloji qovuşmalara və frazeoloji vəhdətlərə daha yaxındır.

Bunu da qeyd etməyi vacib hesab edirik ki, ingilis dilində zərbi-məsəllərin kəmiyyət göstəricisi çox aşağıdır. Lüğətdə nişanlanmış zərbi-məsəlləri barmaqla saymaq olar. Azərbaycan dilində isə zərbi-məsəllər o qədər çoxdur ki, hətta onların nəzərəcarpacaq dərəcədə böyük hissəsi atalar sözləri siyahısına salınmışdır. Zənnimizcə, bunu aradan qaldırmaq üçün Azərbaycan dilinin zərbi-məsəllər lüğətini tərtib etməyin vaxtı çatmışdır.

Bu işdə sabit sintaktik birləşmələrin təsnifinə tamamilə yeni prizmadan yanaşılmış, müvafiq kateqoriyaların müəyyənləşdirilməsi üçün struktur-məzmun xüsusiyyətləri əsas meyar kimi götürülmüşdür, çünki bədii mətnin təşkilində sabit sintaktik birləşmələrin yerini yalnız onların həmin xüsusiyyətinə əsasən müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu baxımdan sabit sintaktik birləşmələr içərisində hikmətli sözlər qrupu fərqləndirilir.

Hikmətli sözlər, bir qayda olaraq, mətndənkənar şəraitdə də başa düşülür. Məhz elə bu səbəbdən də mətn qrammatikası ilə məşğul olan dilçilərin əksəriyyəti onları ayrıca, müstəqil mikromətn kimi qəbul edir. Belə vahidlərin kommunikaanta emosional və idraki təsiri güclü olduğu üçün bədii əsərlərdə onların işlədilməsinə böyük ehtiyac duyulur.

Dilçilik ədəbiyyatında çox vaxt “atalar sözləri” və “hikmətli sözlər” anlayışlarının fərqləndirildiyi müşahidə olunur. Zənnimizcə, bu iki anlayış üzərində başqa cür düşünməyə dəyər. Hər şeydən öncə “hikmətli sözlər” termini “atalar sözü” anlayışına qarşı qoyulursa, onda belə çıxır ki, atalar sözü hikmətsiz sözlərdir. Halbuki ən hikmətamiz, didaktik fikirlər məhz atalar sözündə əksini tapır. Deməli, bunları qarışdırmaq yanlışdır. Bu halda “hikmətli sözlər” anlayışı ümumi başlıq kimi götürülməli və onun tərkib hissələri müəyyənleş-

dirilməlidir. Bu zaman isə hikmətli sözlərə aid edilən vahidlərin struktur və məzmun xüsusiyyətlərinə diqqət yetirmək lazım gəlir: 1) hikmətli sözlər cümlə strukturuna malik olur; 2) hikmətli sözlər hikmətamiz fikir ifadə edən cümlələrdir.

Belə izahatdan sonra hikmətli sözlərin aşağıdakı tərkib hissələrini müəyyənləşdirmək mümkün olur:

1. Müəllifsiz hikmətli sözlər – atalar sözləri.

2. Müəllifli hikmətli sözlər: a) aforizmlər; b) cümlə şəklində qanadlı sözlər; c) sitat şəklində hikmətli sözlər.

Hansı sabit sintaktik birləşmələrin frazeoloji vahid olması haqqında dilçilik ədəbiyyatında müşahidə olunan mübahisələri aradan qaldırmaq üçün onların konkret, yoxsa ümumi denotata aidliyinə əsaslanmaq olar: konkret denotata aid olan (“müəyyən hədəf güdən”) birləşmələr frazeoloji, ümumiyyə aid olanlar isə qeyri-frazeoloji birləşmə hesab edilir. Bu baxımdan hikmətli sözlər qeyri-frazeoloji birləşmələrdir. Doğrudur, frazeoloji vahidlərdə olduğu kimi, bir çox atalar sözlərində də metaforik xüsusiyyətlər vardır. Lakin, əvvəla, məcaziləşmə heç də bütün atalar sözlərinə aid edilmir və belədə bu xüsusiyyət ümumilikdə bütün atalar sözlərini əhatə etmir. Məsələn, rus və ingilis pəremiyalarının müqayisəsi göstərir ki, rus atalar sözlərinin 81,6 %-i, ingilis atalar sözlərinin isə 65,8 %-i obrazlı və ya qismən obrazlı pəremiyadır. Obrazlı olmayan atalar sözlərində bütün komponentlər özünün adı lüğəvi mənasında çıxış edir və əşya ilə birbaşa əlaqəsini itirmir. Belə vahidlərdə obrazlığın olmaması başqa ekspressiv vasitələrin işlədilməsi ilə kompensasiya olunur.¹

Atalar sözlərindən daha çox bədii mətnədə istifadə olunur. V.P.Belyanın yazır ki, “bədii mətnin dili onun mövzusu, problemi və ideyası ilə bağlıdır. Məsələn, mövzu seçimi əsərin dil həcmi və ideyanın dil reallaşmasını müəyyənləşdirir... Mövzu həm də sintaktik konstruksiyaların seçimini müəyyənləşdirir”.² Belə sintaktik konstruksiyalardan ən əlverişlisi atalar sözləri sayıla bilər. Atalar sözləri tək sözləri obrazlı olmayıb, həm də əhatəsində iştirak etdiyi söz və

¹ Ясюкевич Е.Н. Паремия как феномен языка: Образно-смысловой и модально-синтаксический уровни организации (на материале русских и английских пословиц и поговорок): Автореф. дис.... канд. фил.наук. Минск, 2003, с.6-7.

² Белянин В.П. Психолингвистические аспекты художественного текста. М.: Изд-во МГУ, 1988, с.22.

cümlələrə bir bədiilik verir, onların anlamca inteqrasiyasını təmin edir.

İstər şifahi, istərsə də yazılı nitqdə yeri gəldikcə atalar sözlərindən gen-bol istifadə olunur. Bu isə onların danışiq prosesində funksional mövqeyini sözlər qədər gücləndirir, onların işlənmə tezliyini yüksəldir. Buna baxmayaraq, atalar sözlərini frazeoloji qovuşmalar, frazeoloji vəhdətlər və idiomatik ifadələrlə bir tutmaq olmaz. Çünki onlar, bir tərəfdən, variasiyaya uğrayır, digər tərəfdən isə, frazeoloji qovuşmalar, frazeoloji vəhdətlər və idiomalar cümlədə yalnız bir sözü əvəz edə bildikləri halda, atalar sözləri bu xüsusiyyətdən xalidir. Onlar normal şəraitdə hansısa bir sadə cümlənin təşkilində iştirak etmir, əksinə, məndə özü ayrıca bir cümlə kimi (hətta ayrıca bir mikromətn kimi) işlədilir və bununla da cümlənin deyil, mətnin komponentlərindən biri rolunu oynayır.

Əlbəttə, insan nitqi yekcins deyildir. İnsan danışarkən öz nitqində (tərəf-müqabilinin başa düşəcəyi) ən gözlənilməz nitq vasitələrindən, haradasa bir marağa səbəb olacaq ibarələrdən, yarımçıq konstruksiyalardan, münasib dil vasitələrindən və s. istifadə edir. Belə gözlənilməzlik atalar sözləri ilə də baş verə bilər. Bu halda atalar sözlərinin üzvlənməsi və komponentlərinin distant vəziyyəti alması mümkündür. Məsələn, Ş. Qurbanovun komediyalarında bunun şahidi oluruq:

/Miriş: Sizin dediyinizdən belə çıxır ki.../

/Murtuzov (hirsli): Mən sözümlü qurtarmamışam, sən nə bilirsən mənim dediyimdən nə çıxacaq, hə? İstəyirsən elə eləyim ki, tamam başqa şey çıxsın. Hə, fikrimi də dağıtdın. Atalar deyib ki, gərək əvvəl işləyəsən, sonra neyləyəsən? Dişləyəsən! Başa düşdün? Get, işlə məşğul ol!...///

Burada məşhur */İşləməyən dişləməz/* ifadəsi komponentlərinə parçalanaraq distant vəziyyətə salınmış, qrammatik baxımdan təhrif edilmişdir.

Digər tərəfdən, atalar sözü kimi mikromətnləri işlətməklə bütövlükdə fikri deyil, onun yalnız bir parçasını, həm də eyham şəklində çatdırmaq olur. Məsələn, */Fərasətli oğul neylər ata malını, fərasətsiz oğul neylər ata malını/* ifadəsini işlətdikdə vurğunun söyləmin hansı hissəsinə salındığını müəyyənləşdirmək olmur, yəni bu sözlərin fərasətli, yoxsa fərasətsiz övlad haqqında deyildiyi başa düşülmür. Belə vəziyyəti dəqiqləşdirmək üçün atalar sözünün hansısa başqa bir mətnin içərisində yerləşdirilməsinə, vəziyyətin aydınlaşdırılmasına ehtiyac yaranır. Bununla atalar sözü ya özündən əvvəl işlənəcək

mikromətni sağ cümlə kimi tamamlayır, ya sol cümlə kimi işlənərək sonrakı mətnin başlanğıcını qoyur, ya da özündən qabaqkı və sonrakı mikromətnlərin koheziasını gerçəkləşdirir, onları bir-birinə bağlayır.

İngilis dilində */The higher the ape goes, the more he shows his tail/* atalar sözünü /“Meymun ağacda nə qədər yüksəyə çıxsas, bir o qədər quyruğu görünər”/ kimi tərcümə olunur.

/Margaret retorted: “...Your speech betrays you. It is not till the ape hath mounted the tree that she shows her tail so plain.”/ (Reade)

/Sizin qızınız sizi ələ verməz. Necə deyərlər, meymun ağaca çı-xanda hamı onun quyruğunu görür//.

Verilmiş cümlədə həmin atalar sözünün strukturu pozulmuş və o, bir qədər ixtisarla işlədilmişdir. Onun komponentləri distant vəziyyət almış və cümlənin başqa üzvləri ilə birləşmə yaratmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, cümlədə hansı atalar sözünün işlədildiyi o dəqiqə məlum olur.

/Murder will out/ ifadəsinin azərbaycanca ekvivalenti */Cidarı çuvalda gizlətməzlər/* atalar sözüdür. */Sir Leicester’s cousins, in the remotest degree, are so many murders, in the respect that they “will out”//* (Dickens) (*/Ser Lesterin uzaq qohumları çoxlu cida kimidirlər, onları da çuvalda gizlətmək olmur/*) cümləsində isə */murder/* komponenti */many/* təyini ilə, həm də cəmdə işlənmiş və ifadənin sonrakı hissəsindən (*/will out/*) kifayət qədər distant vəziyyətə salınmışdır.

Müqayisələr göstərir ki, hikmətli sözlərin başqa növləri həm struktur-ölçü baxımından, həm də mətnə işlədilmə xüsusiyyətlərinə görə atalar sözlərindən fərqlənir: atalar sözləri yalnız bir cümlə şəklində təzahür etdiyi halda, qanadlı sözlər və aforizmlər iki və daha artıq cümlənin mürəkkəb sintaktik vahid şəklində birləşməsindən yaranır; atalar sözlərinin müəllifi məlum olmadığı halda, qanadlı sözlərin və aforizmlərin müəllifi mürəkkəb sintaktik vahidi müşayiət edir; atalar sözləri bədii mətnin tərkibində bu və ya digər şəkildə işlədildiyi halda, qanadlı sözlər orijinala daha yaxın tərzdə verilir və yanında müəllifi təqdim olunur; aforizmlər mətnin içərisində və mətndənkənar şəraitdə (əsasən epigraf kimi) verildiyi halda, aforizmlər yalnız epigraf kimi təqdim olunur; aforizmlər bir qayda olaraq ayrıca toplanılır və daha çox mətbuat vasitəsi ilə təbliğ olunur.

Tədqiqatın **üçüncü fəslində** “Sabit sintaktik birləşmələrin struktur-üslubi xüsusiyyətləri” öyrənilmişdir.

Söz birləşməsi şəklində olan sabit birləşmələr bədii mətnə müəllif

cümləsinin tərkibində daxil edilir. Cümlə şəklində olan sabit birləşmələrdənsə bədii mətdə öz strukturunu saxlamaqla cümlə şəklində, ancaq mürəkkəb sintaktik bütövün (mikromətnin) tərkibində istifadə olunur. Belə vahidlərin işlədilməsi zamanı onların ayrı-ayrı komponentlərinin sinonimlərlə, semantik baxımdan ən yaxın leksik və ya morfoloji vahidlərlə əvəzlənməsi, söz sırasının dəyişdirilməsi, hansısa komponentin və ya parçanın ixtisar edilməsi, yaxud belə cümlələrin tərkibinə yeni sözlərin əlavə edilməsi yalnız konkret mətn çərçivəsində əhəmiyyət kəsb edir; bu heç də cümlə şəklində olan sabit birləşmələrin strukturunun birdəfəlik dağılması demək deyildir, sadəcə olaraq, belə vahidlərin üzvlənmə qabiliyyəti onların bu cür işlədilməsinə imkan verir.

Bütün sabit sintaktik birləşmələr danışmaq aktında təbii şəkildə aktuallaşdırılır, “hərəkətə gətirilir”. Bu işə hər bir sabit birləşmənin məhz struktur-üslubi xüsusiyyətinə müvafiq surətdə baş verir. Tədqiqat işində bütün bunlar müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında konkret nümunələrlə nəzərdən keçirilmişdir.

Dilin sabit sintaktik birləşmələrini mikromətnlərin yaradılmasında gücünə görə iki qrupa ayırmaq olar:

- 1) Özündən daha böyük diskursun qurulmasında özü də “azad” mikromətn kimi çıxış edən kommunikativ sabit sintaktik birləşmələr,
- 2) Özündən böyük olmaq etibarilə yalnız cümlənin tərtibində iştirak edən və tərkibində işləndiyi cümlə vasitəsi ilə ona daha geniş konstruksiya verilməsinə təsir göstərə bilən nominativ sabit sintaktik birləşmələr.

Sabit sintaktik birləşmələrin hər iki gücə malik növü, cümlənin və mikromətnin semantikasının hüdudlarını genişləndirir, onun strukturunun məzmun artımına təsir göstərir.

Mətdə işlədilmə məqamlarına, üslubi çalarlarına görə sabit sintaktik birləşmələri müxtəlif şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür. Burada hər bir vahidin anlam mənası özünəməxsus rol oynamaqla, birləşmələrin mətdə aktivliyini və ya passivliyini nümayiş etdirir.

Hər hansı sabit sintaktik birləşmənin strukturunun nitqdə transformasiya edilməsi əslində dil vahidi kimi götürülən birləşməyə heç bir ziyan yetirmir. Müqayisə üçün göstərmək olar ki, dilin adı sözləri də işləndikdə öz formasını yalnız müvəqqəti dəyişir və heç də tanınmaz hala düşmür. Dilin terminoloji sistemindən ayrı-ayrı vahidlər peşə-sənət leksikasına, danışmaq dilinə, ədəbi dilə keçir. Alimlərin, müxtəlif

peşə sahiblərinin, ziyalıların danışığında ixtisas istiqamətli belə terminlərdən geniş istifadə olunur, onlar bu baxımdan başqa dil daşıyıcılarının nitqindən fərqlənir. Amma bu həmin terminlərin heç də terminlər sırasından çıxdığını göstərmir.

Sabit birləşmələrdə vəziyyət bunun eynidir.

Sabit sintaktik birləşmələrin istənilən növünün modeli əsasında bədii əsərlərdə yeni nümunələr qurulduqda onların əslə öz mahiyyətini itirmir. Deməli, hansısa vahidin sabit sintaktik birləşmə olub-olmadığını müəyyənləşdirmək üçün onun danışq aktında hansı şəkildə işlədildiyini deyil, dildə necə sabitləşdiyini əsas götürmək lazımdır.

M.Mirzəliyevanın yazdığı kimi: “Bəzi frazeoloji vahidlərin tərkibinə hər hansı söz və ya söz qrupu daxil edildikdə də onlar bütöv bir vahid kimi çıxış edir. Tərkibə əlavə olunan bu atributiv xarakterli sözlər əsasən əvəzlik, sifət və ya zərflə ifadə edilir. Burada atributiv münasibətlər müvəqqəti və əhəmiyyətsiz olduqlarından onların tərkibdən çıxarılması istər qrammatik, istərsə də semantik baxımdan frazeoloji vahidin bütövlüyünə xələl gətirmir. Çünki bu atributiv səciyyəli sözlər frazeoloji vahidin əmələ gəlməsində iştirak etmir, təkcə onun semantik baxımdan qüvvətlənməsinə xidmət edir. Bu zaman məzmununda heç bir dəyişiklik baş vermir”.¹

Sabit sintaktik birləşmələrin, o cümlədən də bunların bir qolunu təşkil edən frazeoloji birləşmələrin bütün növlərindən istər şifahi, istərsə də yazılı mətnin təşkilində geniş istifadə olunur. Bu zaman mətnin strukturunda onların yerləşdirilməsi, belə birləşmələrin bütövlükdə və ya ayrı-ayrı komponentlərinin mətnə və ya ayrıca götürülmüş cümlədə mövqeyi, onların mətnin digər komponentləri ilə, eləcə də müxtəlif cümlə üzvləri ilə əlaqələndirilməsi məsələsi ilk növbədə frazeologizmlərin özünün struktur və distribusiyaya xüsusiyyətlərindən asılı olur. Bu isə onu göstərir ki, sabit birləşmələr dil sistemində qapanıb qalmır, başqa vahidlərlə müəyyən əlaqələrə girir. Deməli, danışq aktında sabit birləşmənin hansı şəkildə işlənməsi onun əhatəsindən asılı olur.

Əhatə anlayışı təkcə distribusiyaya anlayışına deyil, həm də sintaktik birləşmə qabiliyyəti anlayışına qarşı qoyulur. Frazeoloji vahidlərin müəyyən element və ya konstruksiyalarla əlaqəsinin sintaktik istiqqa-

¹ Mirzəliyeva M.M. Göstərilən əsəri, s.15.

məti heç də onların həmin sözlərlə daimi əlaqədə olduğunu göstərmir.¹

Ümumiyyətlə, sabit sintaktik vahidlərin, o cümlədən frazeoloji birləşmələrin əhatəsi ilə bağlı çoxsaylı elmi tədqiqatlar mövcuddur. Belə əsərlərdə diqqəti buna yönəldirlər ki, frazeoloji vahidlərin sabit kontekst şəklində xarici əlaqələri ilk dəfə leksikoqrafiyada nəzərə alınmışdır. Frazeoloji vahidlərin qeydə alındığı lüğətlərdə və ya sırf frazeoloji lüğətlərdə adətən frazeoloji vahidin ondan asılı olan əhatəsi nəzərə alınır, subyekt əhatəsi isə əks etdirilmir.²

M.T.Tağıyev rus dilinin frazeoloji vahidləri üzərində geniş tədqiqat işi aparmış və bu dilin frazeologizmlərinin əhatə dairəsini hərtərəfli işıqlandırmışdır. Alimin əldə etdiyi nəticə belədir ki, frazeologizmlər dildə leksik vahidlərlə və sintaktik konstruksiyalarla sabit qarşılıqlı əlaqədə olur və bununla frazeologizmin onu müşayiət edən elementlə (nüvə və onun ətrafı ilə) birləşməsi “konfigurasiya” deyilən konstruksiya yaradır. Konfigurasiya zəminində sözlərin birləşməsinin müxtəlif tipləri meydana çıxır. Frazeoloji vahid özü hökmən başqa bir komponentin – özünə əhatə dairəsinin mövcud olmasını tələb edən konfigurasiyanın bir komponenti kimi çıxış edir. Konfigurasiyada sözlərin birləşmə münasibəti frazeoloji vahidi müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Frazeoloji birləşmələrin əhatəsinin təhlili metodu frazeoloji vahidlərin əsas struktur əlamətinə – zahirən oxşar birləşmələrin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi meyarı kimi çıxış edən əhatə spesifikasiyasına müvafiq tətbiq olunur. Bu əlamət əsasında göstərilən vahidlər sinfi dil sistemində başqa siniflərlə əlaqədə olur və onlara qarşı qoyulur. Frazeologizmlə bağlı olan heç də bütün elementlər onun əhatəsi sayılmır. Birləşmənin əhatəsi hansısa xüsusi və ya ikinci dərəcəli əlamət deyil, bu əhatənin mənsub olduğu vahidlər sinfinin dil strukturuna məxsusluğunu əks etdirən əsas göstərici kimi çıxış edir.

Frazeoloji vahidlərin bütün tipləri – ismi, feli, zərfi və s. frazeoloji vahidlər öz əhatəsinə malik olur. Buna görə də əhatə dairəsinin təhlili metodundan təkcə feli deyil, həm də başqa frazeoloji vahidlərin tədqiqində də istifadə etmək mümkündür. Qeyri-feli frazeoloji vahidlərin əhatəsində elə həmin feli frazeoloji vahidlərin əhatə sinfi

¹ Орлов Г. А. Современная английская речь. М., 1991, с.56.

² Интерпретация художественного текста / Под ред. М.И.Гореликовой. М., 1984, с.113.

özünü göstərir. Feli frazeoloji vahidlər bir, iki və üç əhatə mövqeyinə malik ola bilər. Dörd və daha artıq əhatə mövqeyi olan frazeologizmlərə rast gəlmirik. İsimlər frazeoloji vahidin xarakterindən asılı olaraq onun əhatəsində müxtəlif qrammatik hallarda işləyə bilər.

Feli frazeoloji vahidlərin əhatəsində işlənən isimlər şəxs, qeyri-şəxs, əşya və mücərrəd anlayış semantikasına malik ola bilər. Sözlərin bu kateqoriyası əhatənin tərkibinə daxil olur və onların növünü müəyyənləşdirir. Eləcə də bu halda bir və ya bir neçə semantik kateqoriyalı sözlər əhatəyə daxil ola bilər.

Tədqiqat göstərir ki, sabit sintaktik birləşmələrin mətnə işlədilmə xüsusiyyətləri təkcə onların özünəməxsus valentlik qabiliyyətindən deyil, həm də mətnə hansı əhatə dairəsinə malik olmasından, konfigurasiyasından, həmin əhatə dairəsinin forma və məzmunundan asılı olur. Belə birləşmələrin hansı şəkildə aktuallaşması məhz mətnlə bağlıdır. Sabit birləşmələrin əksər növləri mətnə iki şəkildə işlədilir: 1) özünün daxili struktur xüsusiyyətlərini dəyişmədən; 2) müxtəlif dəyişikliklərə uğramaqla.

Sabit sintaktik birləşmənin müəllif tərəfindən konkret şəraitdə nə dərəcədə dəyişdirilməsi xüsusiyyətləri də müxtəlifdir. Bu baxımdan dil vahidi olan hər hansı bir sabit sintaktik birləşməyə müəllif müdaxiləsini obyektiv və subyektiv olmaqla iki yerə bölmək olar.

Sabit birləşmələrə obyektiv müəllif müdaxiləsi ifadənin öz daxilindən gələn tələblə bağlı olur: hansısa bir zərbi-məsəlin özündə yarımçıq qeydə alınmış komponent konkret sözlə əvəzlənir. Məsələn, */to let one's tongue run away with one/* ifadəsi aşağıdakı cümlədə şəxs əvəzliyi vasitəsi ilə aktuallaşdırılmışdır:

/Lord Windermere: Dumby, you are ridiculous, and Cecil, you let your tongue run away with you.// (O.Wilde)/ Dambi, sən gülüncsən, Sesil, sən isə boşboğazlıq edirsən.//

Subyektiv müdaxilə zamanı isə yazıçı sabit birləşmədən özü istədiyi şəkildə, sərbəst istifadə edir, onun bir və ya bir neçə komponentini dəyişdirir (əlbəttə, bu heç də bütün frazeoloji vahidlərə münasibətdə mümkün olmur). Məsələn, S.Rəhimov “Şamo” romanında */hər şeyi öz arşını ilə ölçmək/* frazemini subyektiv tərzdə iki şəkildə variasiya ilə işlətməmişdir:

/- Cənab qubernator... hər şeyi öz qısa arşını ilə ölçür!//

/- Xeyr, mən öz qısa arşınımla yox, əlahəzrətin dünyanın o biri ucuna çatan uzun arşını ilə ölçmək istəyirəm.//

Bu parçada bədiilik nöqteyi-nəzərindən həm konkretləşdirmə, həm mübaligə, həm obrazlı nitq və s. diqqəti cəlb edir.¹

Subyektiv müəllif müdaxiləsi qanadlı sözlərə münasibətdə daha geniş müşahidə olunur. Məsələn, */Aclar və qullar dünyası/* – “İnternasional” mahnısının (himninin) ikinci misrasından olan bu ifadə Azərbaycan dilində müxtəlif variasiyalarda, müxtəlif əlavə və dəyişikliklərlə də işlədilir:

/Dəyişsin lənətlə damğalanmış o,

Aclar, yoxsullar, qullar dünyası// (M.Dilbazi).

/Səməd Vurğun gördüyü aclar və yoxsullar dünyasını ümumiləşdirərək, “Qurban bayramı” şeirində təsvir etmişdir// (M.Vəkilov).

/Bir yanda ağalar-qullar ölkəsi,

Yoxsullar ölkəsi, dullar ölkəsi// (Rəsul Rza).

Sabit sintaktik birləşmələrin bədii mətndə işlədilməsində onların ilk növbədə söz birləşməsi, yoxsa cümlə şəklində olması mühüm rol oynayır. Təbiidir ki, söz birləşməsi şəklində olan hər bir dil vahidi cümlə şəklində olan birləşmələrə nisbətən mətndə daha geniş sintaktik əlaqələrə girmək imkanına malikdir: cümlədə fikir bitmiş olur və belə cümlə yalnız hansısa bir başqa cümlənin komponenti, əksər hallarda isə frazafövqi vəhdətin bir parçası kimi işlədilir; söz birləşməsi isə başqa sözlərlə, başqa söz birləşmələri yeni sintaktik əlaqəyə girir, bununla həm tərkibinə daxil olduğu cümlənin zənginləşməsinə, həm də cümlə ilə birlikdə daxil olduğu frazafövqi vəhdətin konstruksiyasının qurulmasına xidmət edir.

Dilçilikdə cümlənin genişləndirilmiş mətn tərkibində yerinin təhlili cümlə bəhsinin əsas aspektlərindən biri sayılır. V.Q.Admoninin fikrincə, nitq axınında başqa cümlələrlə əlaqəsi və mövqeyi baxımından cümlə: 1) müstəqil şəkildə işlədilə bilər; 2) tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsi kimi işlədilə bilər; 3) tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsi kimi işlədilə bilər.²

Dildə cümlə şəklində mövcud olan bütün sabit sintaktik birləşmələr də bədii mətndə bu qaydalara tabe olur.

Məlum olduğu kimi, müasir mətn dilçiliyi mətnin necə yaranması, necə təşkil edilməsi, cümlələrin ardıcılığını mətnə çevirən amillər kimi məsələlərlə məşğul olur. Bir sıra hallarda ayrıca cümlə, mürəkkəb

¹ Adilov M. Sənətkar və söz. Bakı: Yazıçı, 1984, s.125.

² Адмони В.Г. Грамматика и текст. Вопросы языкознания. 1985, № 1, с.65-68.

sintaktik vahid və mətn ayrı-ayrılıqda ünsiyyət vahidi kimi qiymətləndirilir və bu onların fərqləndirilməsinə mane olur. Razılaşmaq lazımdır ki, məsələn, mürəkkəb sintaktik vahidin daxilində ayrı-ayrı cümlələr müstəqil temaya malik olmur, ancaq buna baxmayaraq, az da olsa, ayrı-ayrı cümlələr (məsələn, atalar sözləri, zərbi-məsəllər, aforizmlər) özünü mətn kimi göstərə bilər. Nə struktur, nə də kəmiyyət əlamətinə görə cümləni mətndən fərqləndirmək mümkün deyildir. Buna görə də mətnin üzvlənməsi məsələsinə diqqət yetirmək lazım gəlir. “Cümlə şəklində mətn” daha kiçik kommunikativ vahidlərə parçalana bilmir və bu da onu göstərir ki, “cümlə-mətn” anlayışı əslində yanlışdır.

Bütün obyektiv və subyektiv müəllif müdaxilələrinə baxmayaraq, sabit sintaktik birləşmənin mətndə hansı şəkildə dəyişdirilərək işlədilə bilməsi imkanı ilk növbədə onun dildəki strukturundan asılı olur. Buna görə də belə vahidlərin quruluşu ilə yanaşı, komponentlərinin ifadə vəsitələrinə də diqqət yetirmək lazım gəlir.

Dissertasiyanın **nəticə** hissəsində tədqiqatın əsas müddəaları yığcam şəkildə təqdim olunmuşdur:

İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında müxtəlif aspektlərdə aparılmış tədqiqat aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir.

1. Mövzu ilə bağlı ən mühüm məsələlərdən biri terminologiya məsələsidir. Bu işdə ən vacib terminlərdən biri “söz birləşməsi” terminidir. Dilçilik əhəmiyyətində “söz birləşməsi” və “cümlə” terminləri bir-biri ilə əlaqə və fərqlər əsasında təyin edilir. Həmin terminlər aid olduqları dil faktları arasında özünü büruzə verən prinsipial fərqləri əks etdirir. Söz birləşməsi və cümlə arasında prinsipial fərqlərin olduğunu etiraf etməklə və bu fikri qəbul və müdafiə edənlərə şərik olmaqla yanaşı, biz söz birləşmələri və cümlələr arasında mürəkkəb bir əlaqənin olduğunu da qeyd edirik. Həmin əlaqə aşağıdakılardan ibarətdir. Cümlə əsas kommunikativ vahiddir. Onun iki qütbü – mübtədasi və xəbəri var. O, ayrı-ayrı sözlər və söz birləşmələrindən təşkil olunur. Söz birləşmələri isə öz növbəsində həm sərbəst, həm də sabit tərkibli birləşmələr ola bilər.

Sabit söz birləşmələri də həm söz birləşməsi modeli üzrə təşkil olunmuş konstruksiyaları, həm də sabit leksik tərkibə malik olan cümlələri əhatə etməklə tədqiq oluna bilər. Beləliklə, biz belə hesab edirik ki, belə bir (dar) mənada cümlələrin müəyyən qismini də sabit söz birləşmələrinə aid etmək mümkündür. Dissertasiya işinin ən vacib ümumiləşmələrindən biri bundan ibarətdir ki, danışıq kontekstində

sabit söz birləşmələri və sabit tərkibli cümlələr özünü eyni cür büruzə verir. Deyilənlər sərbəst söz birləşmələri və sərbəst xarakterli cümlələrə aid deyildir.

2. Dissertasiyada araşdırılan prinsipial məsələlərdən biri də sabit söz birləşmələrinin növləri ilə bağlıdır. **Biz** belə hesab edirik ki, ənənəvi “sabit söz birləşməsi” termini bir tərəfdən “söz birləşməsi”, o biri tərəfdən isə, “cümlə” anlayışlarını bir-birinə qarşı qoymaq yolu ilə yaradılmışdır. Odur ki, cümlə şəklində olan frazeoloji vahidləri bu təsnifə aid etmək mümkün olmur. Bu çətinliyi “sabit söz birləşməsi” terminini “sabit birləşmələr” termini ilə əvəz etməklə aradan qaldırmaq olar.

Bu məsələnin başqa tərəfi, aspekti də vardır. Məlum olduğu kimi, sabit söz birləşmələri heç də yekcins deyildir. Onlar məcazi mənada işlənən frazeologizmləri və məcazi mənada işlənməyən qeyri-frazeoloji birləşmələri də əhatə edir. Dissertasiyada bu deyilənlərə müvafiq olaraq sabit söz birləşmələrinin iki növü müəyyənləşdirilmişdir: frazeoloji birləşmələr və qeyri-frazeoloji sabit birləşmələr.

3. Dissertasiyada üçüncü ən böyük və geniş əhatəli nəticə frazeoloji və qeyri-frazeoloji birləşmələrin ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilməsi ilə bağlıdır.

İşdə frazeoloji birləşmələr iki aspektdə nəzərdən keçirilir. Birincisi, frazemlərin təsnifi planına nisbətdə. Bununla əlaqədar olaraq, frazeologizmlərin “frazeoloji qovuşmalar”, “frazeoloji vəhdətlər”, “idiomatik birləşmələr” və “sabit-müqayisəli birləşmələr” kimi tipləri qeyd olunur. Göstərilir ki, bu anlayışlar müvafiq dil faktlarının məcaziləşmə dərəcəsini əks etdirir.

Tədqiqat işinin ikinci fəslində əksini tapmış ikinci böyük məsələ frazeoloji vahidlərin tam korpusunun müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır.

Dissertasiyada frazeoloji vahidlərin “atalar sözləri”, “zərbi-məsələlər”, “hikmətli sözlər”, “qanadlı sözlər”, “aforizmlər və sitatlar” kimi növləri nəzərdən keçirilir, bunlardan hər birinin danışığ aktında işlənmə xüsusiyyətləri qeyd edilir. İşlənmə xüsusiyyətləri müvafiq vahidlərin mətnin başqa ünsürləri ilə məzmun və struktur əlaqələrinə girməklə, ümumiləşmə və fərdiləşdirmələrə imkan yaratmasını nəzərdə tutur.

Həmin təsəvvürə nə dərəcədə əməl olunması bir tərəfdən müəllif (danışan) – əsər (mətn) – oxucu (dinləyən) münasibətləri ilə, o biri

tərəfdənsə, mətnin mənsub olduğu mədəni-məişət konteksti ilə müəyyən olunur.

4. İkinci fəsildə tədqiq olunan məsələlərdən biri də qeyri-frazeoloji birləşmələr məsələsidir. Bunlar elə vahidləri əhatə edir ki, onların məzmun planı məcazilikdən məhrum olmaqla, ifadə planı sabitdir. Bura müəyyən tarixi hadisələrin, coğrafi obyektlərin, şəxslərin, personajların, sənət əsərlərinin adları aiddir. Dissertasiyada qeyd olunur ki, bütün hallarda müvafiq adların məcaziliyi onların nominativ səciyyəsi ilə müəyyənləşib, mətndə əks olunmur.

5. Sabit birləşmələr nitq fəaliyyətində bütün zənginlikləri ilə danışıq praktikasında və bədii əsərlərdə özünü büruzə verir. Nitq praktikası insanların ümumi fəaliyyəti ilə bağlıdır. O, insanın gündəlik həyatda qarşılaşdığı, əhatəsində olduğu aləmi əks etdirmək, onun verdiyi imkanları şüurlu surətdə dəyişdirmək, müəyyən istiqamətlərə yönəltmək, onlardan istifadə etmək kimi əməllərin tələbinə cavab verməlidir. Nitq fəaliyyətinin arxasında əmək fəaliyyətinin uğurlu və yaxud uğursuz nəticələri dayanır. Hər bir ağılkəsən insan, aydın məsələdir ki, öz nitqinin müsbət nəticələrə gətirib-çıxarmasına səy göstərməlidir. Şifahi ünsiyyətdə danışanın məqsəd və niyyətləri dinləyənin başadüşmə imkanları ilə sıx təmasda özünü göstərir.

Qeyd etdiyimiz kimi, sabit birləşmələrin ən çox tətbiq olunduğu sahələrdən biri bədii ədəbiyyatdır. Bədii ədəbiyyat özünün təsvir obyekti ilə, can atdığı fərdi və sosial qayğılarla, real effektdə nail olmaq istəyi ilə cəmiyyət həyatı ilə sıx bağlıdır. Bədii ədəbiyyatın tədqiqata cəlb olunması onunla qiymətlidir ki, bu ədəbiyyat xüsusən yazı, nəşr işi meydana çıxandan sonra sabit mətnlərə malikdir. Ancaq burada da dilin özünü ifadə etmə imkanları və təsirgöstərmə amplitudası çox genişdir. Bədii ədəbiyyat üç ünsürü qarşılıqlı əlaqədə təqdim edir: müəllif-əsr-oxucu.

Bunların hər biri özünəməxsus xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. Birincisi, müəllif həyatı, cəmiyyəti, tarixi, insanları dərinlən öyrənməli və yaxşı bilməlidir. İkincisi, o, mənsub olduğu mədəni aləmin istifadə etdiyi təsvir vasitələrini çox gözəl mənimsəməlidir. Üçüncüsü, müəllif qələmə aldığı əsərin ümumi ideyasını, strukturla bağlı olan keyfiyyətlərini, əsərin ünvanlandığı oxucu kütləsinin bədii və mədəni zövqünü yaxşı təsəvvür etməlidir. O, özünü oxucunun yerinə qoymaqla, əsərinin gələcəkdə kimə, necə təsir göstərəcəyini irəlicədən hesablamalıdır.

Əsər təsvir olunan həyat faktlarının zənginliyi, istifadə olunan bədii dilin cilalanmış olması, personajların hal-vəziyyətinə, fərdi və sosial səviyyələrinə uyğun gələn, emosionallıqla, ekspressivliklə diqqəti cəlb edən bir dildə olmalıdır. Oxucuya gəldikdə isə, o, həyatı yaxşı bilən, onun ziddiyyətlərindən baş çıxaran, ədəbiyyata onun ən yaxşı nümunələri ilə tanışlıq hesabına bələd olan, əsərdə haqqında bəhs edilən məsələlərə biganə qalmayan bir şəxsiyyət kimi yetişməlidir. Bu kimi məsələlər üçüncü fəslin konkret bir bölməsinin mövzusunun təşkil edir. Biz həmin məsələləri Azərbaycan, ingilis və dünya ədəbiyyatı nümunələrindən gətirdiyimiz misallar əsasında şərh etmişik.

6. Dissertasiyanın sonuncu bölməsində sabit birləşmələrin mətnə işlədilməsinin özünəməxsusluqları nəzərdən keçirilmişdir. Burada frazeologizmlərin “məişət frazeologiyası” deyilən tipinə daha çox fikir verilmişdir. Bu istiqamətdə aparılan axtarışların nəticəsi bu olmuşdur ki, frazeologizmlərin müxtəlif məişət və danışmaq məqamlarında özünü göstərən variant və variasiyaları vahid nöqtəyi-nəzərdən qiymətləndirilmişdir. Məlum olmuşdur ki, frazeologizmlərin hansı tiplərinin və necə işlədilməsi konkret situasiyalardan asılıdır. Bir çox hallarda frazemlər danışan tərəfindən təhrif olunmuş, dialekt formasında tətbiq edilir. Bunların “dırnaqarası” düzgün formada təqdim olunması heç də nitqin düzgünlüyünə gətirib çıxarmazdı. Bölgədə bu qəbildən olan misallara həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərinin materialları içerisində tez-tez rast gəlmək olur.

Həmin bölmədə frazemlərin sırf milli xüsusiyyətləri qeyd olunmaqla yanaşı, belə bir məsələ də diqqət mərkəzinə çəkilir ki, başqa sahələrdə olduğu kimi, frazeologiya sahəsində də dillər arasında keçilməz sərhəd çəkmək olmaz. Frazemlərin bir hissəsi dillər arasında mübadilə sayəsində səyyar ifadələr kimi yayılmışdır. Bir çox frazem və başqa sabit birləşmələr vardır ki, bunlar işləndiyi dildə həyat realiyələrilə bağlı deyillər. Bunlar xalqlar arasında birbaşa və yaxud dolay yolla təmas və əlaqələrin nəticəsində meydana çıxmışlar.

Dissertasiyada buna aid kifayət qədər misallar verilmişdir.

7. Sabit birləşmələr, sadə, düzəlmə, mürəkkəb sözlər kimi, tərcümə, kalkaetmə və s. yollarla bir dildən başqa dilə keçə bilər. Bu ehtiyacla bağlı olaraq biz bir dilin bədii ədəbiyyatında müşahidə olunan sabit birləşmələrin başqa dildə verilməsinin müxtəlif yollarını öyrənmişik. Biz belə hesab edirik ki, bu zaman hər iki dilin bu sahədə

imkanlarından çıxış etmək lazımdır. Əsas meyar odur ki, tərcümə orijinala xas olan ən vacib xüsusiyyətləri özündə əks etdirə bilsin.

Tədqiqatın əsas məzmunu çap olunmuş aşağıdakı elmi-metodiki əsərlərdə öz əksini tapmışdır:

1. Фразеологические единицы английского языка, отражающие эмоциональные реакции человека // ADU-nun Elmi xəbərləri, 2004, № 1, s.45-47.
2. Фразеологическое переосмысление как основа процесса фразеологической номинации // ADU, Elmi xəbərlər, 2004 / 2, Bakı, 2004, s.173-176.
3. About the stable word-combinations in the structural-semantic organization of art texts. // AMEA Folklor İnstitutunun Elmi axtarışları, XV, 2005, s.53-55.
4. Qrammatik idiomlar sabit birləşmələrin bir növü kimi // AMEA Folklor İnstitutunun Elmi axtarışları, XV, 2005, s.35-38.
5. Sabit birləşmə anlayışının terminoloji həudları // ADU-nun Elmi xəbərləri, 2005, № 5, s.90-92.
6. Frazeoloji vahidlərin təsnifatına dair // Elm və cəmiyyət, 2006, № 1, s.3-6.
7. Leksik idiomlar sabit birləşmələrin bir növü kimi // Ekologiya, fəlsəfə, mədəniyyət, 2006, s.68-70.
8. Frazeoloji vahidlər sabit birləşmələrin bir növü kimi // ADU-nun Elmi xəbərləri, 2006, № 3, s.46-49.
9. Hikmətli sözlər anlayışı və onların növləri // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, 2007, № 5, s.7-12.
10. Bir daha frazeoloji birləşmələrin növləri haqqında // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, 2007, № 6, s.19-24.
11. Sintaktik birləşmələr və onların təsnifi // ADU-nun Elmi xəbərləri, 2007, № 6, s.44-50.
12. Ayrıca götürülmüş söz idiom ola bilərmi? // Dil və ədəbiyyat, 2007, № 6, s.15-17.
13. Frazeoloji və qeyri-frazeoloji birləşmələr sabit sintaktik birləşmələrin iki növü kimi // Dil və ədəbiyyat, 2007, № 5, s.17-20.
14. О проблемах аллитерации и ассонанса в пословицах // Dil və ədəbiyyat, 2007, № 3, s.5-7.
15. Bədii mətndə sabit sintaktik birləşmələr. Bakı: Mütərcim, 2007, 195 s.

16. Фразеология как отражение языковой личности писателя // Журнал для научных публикаций аспирантов и докторантов, №3, Курск, 2009, с.85-88.
17. К вопросу об актуализации устойчивых синтаксических сочетаний в художественном тексте // Вопросы филологических наук, №1 (35), Москва, 2009, с.49-54.
18. Об организации значения фразеологизмов // BDU, Dil və ədəbiyyat, №1(67), Bakı, 2009, s.86-89.
19. О степени замкнутости лексической структуры фразеологии // ADU, Dil və ədəbiyyat, №1(9), Bakı, 2009, s.87-93.
20. Qeyri-frazeoloji birləşmələrin növləri haqqında // AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, №1, Bakı, 2009, s.145-153.
21. Sabit birləşmələrin mətndə işlədilməsi haqqında // ADU-nun Elmi xəbərləri, №1, Bakı, 2009, s.59-65.
22. Obyektiv və subyektiv müəllif müdaxiləsi haqqında // BSU, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, №2, Bakı, 2009, s.86-91.
23. О стилистических особенностях лексических и синтаксических идиом в разносистемных языках // Академия образовательных наук Грузии, Труды, №1(13), Тбилиси, 2009, с.128-130.
24. Dilin leksik sistemində atalar sözlərinin yeri // ADU, Dil və ədəbiyyat, №2(10), Bakı, 2009, c.112-118.
25. “Atalar sözü” və “zərbi-məsəl” anlayışlarının differensiasiyasına dair // AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, №2, Bakı, 2009, s.275-283.
26. Qanadlı sözlərin differensiasiyasına və təsnifatına dair // ADU, Dil və ədəbiyyat, №3(11), Bakı, 2009, s. 118-124.
27. Yanılmaclar, qarğışlar və tapmacalar qeyri-frazeoloji sabit birləşmələrin növü kimi // AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, №1, Bakı, 2010, s. 53-60.
28. О фразеологическом новаторстве в языке // ADU, Mədəniyyətlər arası dialoq: Linqvistik, Pedaqoji və Ədəbi aspektlər beynəlxalq elmi konfransının materialları (25-27 noyabr 2010-cu il), s. 172-174.
29. О прагматическом потенциале художественного текста // ADU, Dil və ədəbiyyat, №3, Bakı, 2010, s. 97 – 106.

30. The writer's picture of the world and its role in communication // Российская Академия Наук. Институт Языкознания и Кавказоведения, №17, Москва, 2010, s. 81-90.
31. Phraseological innovations of writers as the means of enriching a language // ADU, Dil və ədəbiyyat, №3, Bakı, 2010, s. 106 -115.
32. Frazeoloji vahidlərin ekspressiv-üslubi xüsusiyyətləri // ADU, Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri IV Respublika elmi konfransının materialları (18-19 may 2011-ci il), Bakı 2011, s.62 – 63
33. О понятиях окружения, дистрибуции и синтаксической сочетаемости устойчивых выражений в художественном тексте // Культура Народов Причерноморья, №196 Т.2, Украина, 2011, с.161-164
34. Sabit sintaktik birləşmələrin tərcümə imkanları haqqında // “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri”. V Respublika elmi-praktiki konfransı, Bakı, 2012, 2 s.
35. О роли и значении пословиц в системе языка // Qazaxıstan, Институт языкознания им. А.Байтурсынова Комитет Науки и Министерства Образования республики Казахстан, Алматы, 2012, с.114-118
36. Sabit birləşmələrin sintaktik xüsusiyyətləri // “Azərbaycanda xarici dillər”, Elm və Təhsil, Bakı, № 1(20) 2012, 17-21
37. Realization of the phraseological modifications by means of updating the existing contexts // Scientific Publishing House. American Journal of Linguistics, USA, 2013, p. 5.
38. Creative activity of a writer as a lingual personality// AMEA İ.Nəsimi adına dilçilik institutu, Tətbiqi dilçiliyin müasir problemləri beynəlxalq elmi konfransı, Bakı, 27-28 noyabr 2012, 201-204
39. Atalar sözlərini idiomlardan fərqləndirən xüsusiyyətlər // AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya Məsələləri №6, “Elm və təhsil”, Bakı, 2012, s.129-133

Роль устойчивых словосочетаний в структурно-семантической организации художественного текста

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена исследованию роли устойчивых словосочетаний в структурно-семантической организации художественного текста. Объектом исследования являются устойчивые сочетания и их текстообразующая потенция. Основной задачей работы является исследование роли фразеологических и нефразеологических сочетаний в процессе текстообразования, а также анализ структурно-семантических особенностей этих сочетаний в структуре художественного текста.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во *Введении* обозначены актуальность темы, предмет и объект исследования, степень его изученности, основная цель, теоретико-методологические основы, научная новизна, научно-практическая значимость, структура работы.

В *I-ой главе* диссертации – «Устойчивые синтаксические сочетания и их типы» – рассмотрены вопросы терминологии в отношении видов устойчивых сочетаний, а также выявлены отличительные особенности фразеологических и нефразеологических сочетаний.

Во *II-ой главе* – «Фразеологические и нефразеологические сочетания и их роль в структуре художественного текста» – теоретическому анализу подвергнуты фразеологические и нефразеологические сочетания и единства, идиоматические единицы, лексические, синтаксические идиомы, устойчивые компаративные сочетания, поговорки, мудрые слова, пословицы, крылатые слова, афоризмы, цитаты и т.д., а также их роль в структурно-семантической организации художественного текста.

В *III-ей главе* – «Структурные и стилистические особенности устойчивых сочетаний» – подробно проанализированы и изучены все структурные типы устойчивых словосочетаний и их стилистические особенности.

В *Заключении* обобщены научно-теоретические положения и основное содержание диссертации.

**The Role of the Stable Word - Combinations in the
Structural - Semantic Organization of the Literary Text**

SUMMARY

The thesis deals with the research of the role of stable word – combinations in the structural – semantic organization of the text. The main object of the scientific research is the stable combinations and their textforming potential.

The main aim and tasks of the thesis concern the investigation of the role of phraseological and nonphraseological combinations in the process of text formation as well as the analysis of structural – stylistic characteristics of these combinations in the structure of the literary text.

The thesis consists of introduction, three chapters, conclusion and the list of theoretical literature and literary sources.

Introduction includes actuality of the theme, object of research, degree of its scientific study, main aims, methods of investigation and theoretical basis. It also validates theoretical and practical significance, scientific novelty and provides the structure of the work.

Chapter I – “The Stable Syntactical Combinations and their Types” – deals with the problems of terminology concerning various types of stable combinations and presents clear differentiation between phraseological and nonphraseological combinations.

Chapter II – “Phraseological and Nonphraseological Combinations and their Role in the Structure of the Literary Text ” – presents the theoretical analysis of the phraseological and nonphraseological combinations and units: idiomatical units, lexical, syntactical idioms, stable comparative combinations, proverbs, sayings, winged words, aphorisms, quotations etc. and identifies their place in the structural - semantic organization of the literary text.

Chapter III – “The Structural – Stylistic Characteristics of the Stable Combinations” – provides detailed analysis of all the structural types of the stable combinations and their usage in the structure of the literary text with focus on their stylistic characteristics.

In *Conclusion* the main content of the thesis is summarized and generalized results gained in the course of research are presented.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

ЛЕЙЛА МИРГАСАН кызы ДЖАФАРОВА

**РОЛЬ УСТОЙЧИВЫХ СЛОВСОЧЕТАНИЙ В
СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ
ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА**

5704.01 – Теория языка

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора наук по филологическим наукам

Баку – 2013